

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАВРИЧЕСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
им. В. И. Вернадского

Том 14 (53). № 1
История

Симферополь
2001

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
**ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО**

Научный журнал

Том 14 (53). № 1:
История.

мферополь, Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2001
Журнал основан в 1918 г.

Редакционная коллегия:

Багров Н. В. – главный редактор
 Бержанский В. Н. – заместитель главного редактора
 Ена В. Г. – ответственный секретарь

Редакционный совет:**Физические науки**

Бержанский В. Н. (редактор отдела),
 Воляр А. В., Мицай Ю. Н., Пономаренко В. Н.,
 Терез О. И.

Математика. Механика.**Информатика и кибернетика**

Донской В. И. (редактор отдела),
 Бутаков Е. А., Копачевский И. Д. (зам.
 редактора отдела), Кужель А. В. (зам.
 редактора отдела), Луковский И. А.,
 Орлов И. В. (отв. секретарь), Персидский С. К.,
 Полуменко С. К., Руденко Л. И., Рудницкий О. И.,
 Самойленко Ю. С., Чехов В. Н., Чикрий А. А.

Биологические науки

Кореник И. И., Манащиков М. К.,
 Сидякин В. Г., Темурьяни Н. А.,
 Юрахно М. В. (редактор отдела)

Химические науки

Дрюк В. Г., Коношенко С. В.,
 Федоренко А. М., Чирва В. Я. (редактор
 отдела), Шульгин В. Ф.

Экономические науки

Ефремов А. В., Крамаренко В. И.,
 Кудряшов А. П., Нагорская М. Н.,
 Умковская Т. Я., Подсоловко В. А. (редактор
 отдела)

Географические науки

Боков В. А. (редактор отдела), Ломакин П. В.,
 Олиферов А. Н., Пистун Н. Д., Позаченок Е. А.,
 Тарасенко В. С., Топчиев А. Г.

Экономика и предпринимательство

Ангрова И. В., Крамаренко В. И.,
 Куриянов В. А., Нагорская М. Н. (редактор
 отдела), Никишина М. Г., Новиков Ю. Н.,
 Руденко А. Н.

Филологические науки

Казарин В. Н. (редактор отдела),
 Киречек П. М., Меметов А. М.,
 Новикова М. А., Орехова Л. А.,
 Петренко А. Д., Рудяков А. Н.

Исторические науки

Айбабин А. И., Буров І. М.,
 Дементьев И. Е., Уреу Д. Н.,
 Филимонов С. Б. (редактор отдела)

Философские науки

Берестовская Д. С., Лазарев Ф. В. (редактор
 отдела), Мартынюк Ю. Н., Николенко В. Н.,
 Шоркин А. Д.

Политические науки

Артиюх П. И., Габриелян О. А. (редактор
 отдела), Кальной И. И., Кащенко С. Г., Муляр
 В. И., Ильинова А. В., Юрченко С. В.

Педагогические науки

Апатаева Н. В., Глушман А. В. (редактор
 отдела), Заслуженок В. Н., Николенко Н. Я.,
 Калин В. К.

Физическое воспитание и спорт

Буков Ю. А., Ефименко А. М.,
 Йейкин М. Г. (редактор отдела),
 Муравов И. В., Плохоленчук Ю. Т.

© Таврійський національний університет, 2001 г.

Подписано в печать 05.09.2002. Формат 70x100 1/16

7,75 усл. п. л. 9,12 уч.-изд. л. Тираж 500. Заказ № 718

Отпечатано в информаційно-издательском отделе ТНУ

ул. Ялтинская, 4, г. Сімферополь, 95007

"Учение запісі Таврійского національного університета ім. В. І. Вернадського"

Науковий журнал. Том 14(53) №1. Історія.

Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2001

Журнал заснований у 1918 р.

Адреса редакції: вул. Ялтинська, 4, м. Сімферополь, 95007

Надруковано у інформаційно-видавницькому відділі Таврійського національного університету
 ім. В. І. Вернадського. Вул. Ялтинська, 4, м. Сімферополь, 95007

021181

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 3-8

УДК 947.7 :371.97 (Р 477.22)

Ганкевич В. Ю.

СТРУКТУРА НАЦИОНАЛЬНО-КОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ (РУБЕЖ XIX – XX ВВ.)

Крымский полуостров на протяжении многих столетий являлся полигэтническим регионом. Даже при доминировании той или иной государственной системы, того или иного этноса, в тот или иной временной промежуток истории этот регион оставался многонациональным. Именно поэтому на сегодняшний день невозможно отдавать приоритет определенной нации или этнической группе на исключительные права. Все это в полной мере относится как к сегодняшнему дню, так и к древним временам.

Сегодня в этом относительно небольшом регионе Украины в большой узел связаны серьезные межэтнические проблемы, которые в состоянии подорвать сравнительно спокойную и размеренную жизнь на всем континенте. Многие корни проблем уходят в то время, которое обозначено в названии нашего исследования, то есть рубеж XIX – XX вв.

Общеизвестно, что одним из важнейших факторов в формировании этнического самосознания играет национальное самосознание и конфессиональная принадлежность. В этом смысле Крым, как составная часть Таврической губернии является уникальным примером решения и постановки межнациональных проблем в полигэтническом регионе.

При существующем комплексе источников во многих случаях довольно сложно сделать конкретное и однозначное определение той или иной этнической принадлежности для многих слоев населения Таврической губернии. Особенно относительно их конфессиональной принадлежности и наоборот. Тем не менее, мы широко использовали статистический материал, собранный в регионе на рубеже XIX – XX вв.

В данном исследовании нами намеренно не учитываются общегосударственные учебные заведения, хотя, нужно отметить, что они в основной своей массе были созданы для христианско-православного восточнославянского населения. Хотя это совершенно не исключало обучения в них представителей других этнических и конфессиональных групп Российской империи.

Согласно проведенной в 1897 году первой всеобщей переписи населения в Таврической губернии проживало 1.447.790 жителей, из которых 762.802 мужчин и 684.986 женщин [1, с. IV].

Этнический состав губернии был очень разнообразным. Восточнославянская группа народов составляла 70,8 % (в том числе: украинцев 42,2%, русских 27,9 % и белорусов 0,7 %) всего населения, что в абсолютных цифрах составляло 1.025.310

человек (в том числе: украинцев 611.121, русских 404.463 и белорусов 9.726). Как видно из приведенных данных, это была наибольшая этническая группа в Таврической губернии как в процентной, так и в абсолютной численности.

Перепись позволяет сделать анализ и в отношении состава представителей других славянских народов в регионе. Западные славяне представлены в первую очередь поляками и чехами. Первые составляли 0,7 % (10.112), а вторые 0,1 % (1.962). Замыкает ряд славянских этносов губернии болгары – 2,8 % (41.260).

Среди других наиболее многочисленными были тюркоязычные народы. В частности крымских татар в конце XIX века было 13,0 % (187.947). Среди тюркоязычных народов, перепись отмечала караимов «и часть иудеев» (очевидно крымчаки) соответственно 0,6 % (8.911). Тюркские этносы замыкает турецкое население губерни – «пришлый случайный элемент по преимуществу» [1, с. X], но оно составляло всего 0,2 % (2.197).

Третьей этнической группой в регионе были немцы. Их было 5,4 %, что составляло 78.305 человек. Далее шли менее многочисленные этносы: евреи – 3,8 % (55.418), греки – 1,3 % (18.048), армяне 0,6 % (8.938), молдаване 0,2 % (2.259), эстонцы 0,2 % (2.210), цыгане 0,1 % (1.433). Всех остальных, еще менее малочисленных представителей разнообразных этнических групп в совокупности было 0,2 % (3.484) [1, с. V].

В период, ограниченный именно этими хронологическими рамками в Таврической губернии существовала очень разветвленная, но не централизованная и не унифицированная система этноконфессиональных учебных заведений. Конечно же, нужно отметить, что подавляющее большинство населения в регионе придерживались одной из трех монотеистических религий, которые, как известно, имеют единый корень: иудаизм, христианство и мусульманство.

Перепись 1897 года наглядно иллюстрирует многообразие конфессионального состава жителей Таврической губернии. В процентном и абсолютном отношении, наибольшее количество людей придерживалось христианского вероучения. Но они отличались известным разнообразием церковного подчинения. Например, православные и единоверцы (прежде всего украинцы, русские, белорусы, болгары, греки и другие) составляли – 73, 9 % (1.069.556); старообрядцы и уклоняющиеся от православия (русские молоканской секты) – 1,0 % (13.724). Практически все армянское население губерни были армяно-григорианами 0,5 % (7.494) либо армяно-католиками 0,1 % (1.206). Среди римо-католиков 2,0 % (29.393) наблюдалось сравнительно большое разнообразие: немцы 42,6 % (12.534), поляки 33,5 % (9.834), украинцы 8,6 % (2.536), чехи 5,8 % (1.701), французов и итальянцев 4,9 % (1.437) и представителей других народов 4,6 % (1.351). Представители протестантских церквей в губернии было всего 4,7 % (68.512), в том числе: лютеране 3,0 % (42.654) и меннониты 1,7 % (25.508); по этническому составу они были представлены немцами 95,4 % (65.329), эстонцами 3,1 % (2.154) и прочими народностями 1,5 % (1.029). Остальных христиан было очень незначительное количество 0,0 % (179).

Если взять за основу именно конфессиональную принадлежность, то в вопросе об учебных заведениях у христианского населения Таврической губернии выявляется приблизительно следующая картина: во-первых, учебные заведения,

СТРУКТУРА НАЦИОНАЛЬНО-КОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ (РУБЕЖ XIX – XX ВВ.)

созданные для христиан православного обряда – духовная семинария, епархиальные училища и церковно-приходские школы; во-вторых, школы для христиан-католиков: римско-католические приходские училища, армяно-католические начальные училища, в-третьих, протестантские учебные заведения: евангельско-лютеранские училища, менонитские учебные заведения; в-четвертых, школы для представителей древне-восточной армяно-григорианской церкви – церковно-приходские школы и, наконец, в-пятых, учебные заведения для лиц, придерживающихся старообрядческих сект.

Иудаистская конфессия была представлена собственно евреями – 4,2 % (60.752), которые имели еврейские религиозные учебные заведения разных типов и направлений; и караимами – 0,4 % (6.166), имевших собственные религиозные учебные заведения.

Исламская конфессия состояла из крымских татар (98,4 %), турок (0,9 %), цыган (0,6 %) и некоторых других (0,1 %) вкупе составляли 13,2 % (190.800) и имела соответственно крымскотатарские начальные учебные заведения – мектебе и медресе.

По этническому принципу эти учебные заведения имеют еще большее разнообразие. В данном случае несколько национальностей могли иметь одну или несколько конфессиональных принадлежностей. Например, как видно, один армянский народ даже в Крыму имел два христианско-церковных направления: армяно-григорианское и армяно-католическое. Тем не менее, имеет смысл провести разделения этих учебных заведений по этническому принципу. Среди них нужно отметить учебные заведения следующих этнических групп: восточнославянских (русского, украинского и белорусского) народов, болгарские, греческие, польско-литовские, крымскотатарские (была неудачная попытка создания школы для поволжских татар), еврейские, караимские, крымчакские, армянские, немецкие и австрийские (менониты, имеющие особое этническое самосознание), чешские, эстонские и возможно другие.

Отдельно нужно отметить, что многие школы, в том числе и этно-конфессиональные по составу своих учащихся нередко были многонациональными. Это могло быть вызвано рядом причин. Среди них и такая тривиальная, как отсутствие учебных заведений для определенной народности в данной местности. Некоторые этно-конфессиональные учебные заведения открывались с миссионерскими целями. Кроме того, при той или иной конфессиональной ориентации в национально-религиозных школах был открыт доступ для учащихся других этнических групп. Так, например, есть сведения, что в самом известном и престижном крымскотатарском духовном училище – Зинджели-медресе учились цыгане мусульманского вероучения.

Кроме того, можно провести разделение по принципу языка преподавания (в том числе и религиозного). Среди них нужно заметить следующие: русский (в том числе и церковно-славянский), греческий, немецкий, идиш (в том числе и иврит), крымскотатарский (в том числе арабский и персидский), польский и немецкий (в том числе и латинский) и армянский. [2, с. 40 – 82].

Для определения важности этно-конфессионального народного образования в Таврической губернии на рубеже XIX – XX веков, на наш взгляд, следует обратить

внимание на количественные показатели. Так, к 1882 году начальных национальных школ было всего 930. В их числе русских (для представителей восточнославянских этносов христианско-православного обряда) – 340; русских старообрядческих (молоканские) – 6; болгарских (христианско-православных) – 30; греческих (христианско-православных) – 8; крымскотатарских (мусульманских) – 314; немецких (протестантских и католических) – 186; еврейских (иудаистских) – 31; караимских (иудаистских) – 7; армянских (григорианских и католических) – 5; чешских (протестантских) – 2; польско-литовских (католических) – 2; эстонских (протестантских) – 1.

Характерно, что государственный русский язык преподавался в 627 учебных заведениях. Этот язык являлся средством преподавания в 424 этно-конфессиональных школах. В качестве особого предмета он был введен в 203 училищах. Однако же в 303 школах государственный язык не преподавался совсем. [3, с. 21].

Интересно проследить динамику количественного увеличения этно-конфессиональных школ. Например, за 12 лет можно привести данные по школам немецких колонистов, еврейских и крымскотатарских учебных заведений. Так, если в 1881 году у колонистов существовало 174 школы с 8.500 учащимися, то в 1893 их соответственно уже было 254 с 9.500 учениками, то есть количество учебных заведений увеличилось на треть. Еврейские учебные заведения и численность учащихся за тот же период увеличились более чем в два раза: в 1881 году – 34 школы (719 учеников), а в 1893 году – 72 школы (1.500 учеников). Численность крымскотатарских учебных заведений за тот же промежуток времени увеличилась в три раза, а учащихся в них в четыре. Если в 1881 году школ было 190 (с 3.722 учениками), то в 1893 году их уже было соответственно: школ более 500 (с 13.600 учениками) [4, с. 8].

К началу XX века тенденция к увеличению количества этно-конфессиональных учебных заведений Таврической губернии сохранилась. Наиболее наглядно это видно на примере национально-религиозных школ неправославного населения региона. Скажем, колонистских учебных заведений было уже 295, среди которых школ грамоты было – 51, начальных – 239 и русско-немецких центральных – 5. Крымскотатарских же приблизительно было более 535. Мектебе и медресе ведомства Департамента духовных дел иностранных исповеданий (ДДДИИ МВД) соответственно – 505, городских и сельских министерства народного просвещения (МНП) – 21, школ грамоты – 4, пятничных для взрослых – 2 и вечерних для взрослых – 3. Караймских учебных заведений было всего 15, в числе которых нужно отметить: гахамских (ДДДИИ МВД) – 10, субботний вечерний класс для взрослых караимок – 1, частная женская школа III разряда – 3, частная смешанная школа – 1. Еврейских учебных заведений на тот период было: 1 классных – 4, «Талмуд-Торы» – 7, частных школ III разряда – 30 (14 мужских и 16 женских), субботних вечерних школ для взрослых 8 (4 мужских и 4 женских) и 116 «Хедеров». Армянских (григорианских и католических) – 10 [5, с. 6 – 7].

И, конечно же, есть смысл разделить этно-конфессиональные учебные заведения по бюрократической принадлежности той или иной государственной структуре в системе министерств и ведомств Российской империи. В этом смысле следует отметить следующие принципы, прежде всего содержания и контроля за

этно-конфессиональными учебными заведениями: МНП, ДДДИ МВД, Русской православной церкви, ведомства уделов и министерства государственных имуществ, бывшего колониального ведомства, губернского и уездных земств, общественные, частные и других ведомств, организаций и структур.

Довольно показательными могут стать примеры распространения разнообразных типов этно-конфессиональных учебных заведений в разных населенных пунктах Таврической губернии. Например, в губернском центре городе Симферополе функционировали Симферопольское евангелическо-лютеранское училище; армяно-католическое училище; римско-католическая приходская школа; армяно-григорианская церковно-приходская школа; Симферопольская татарская учительская школа; русско-татарское министерское училище; крымскотатарское медресе симферопольского мусульманского благотворительного общества; крымскотатарское медресе прихода Аджи Сеит Нафе; бесплатное женское профессиональное еврейское училище Х.М.Коган; училище «Талмуд-Тора»; Симферопольское еврейское начальное училище; училище II разряда Д.М.Коган и детский сад; бесплатное училище при молитвенном доме «Нер-Томид». В Бахчисарае типы учебных заведений так же были достаточно разнообразны. Кроме относительно многочисленных традиционных крымскотатарских приходских мектебе и трех медресе в городе функционировали 2-классное городское приходское училище; церковно-приходская школа; земское татарское училище; караимское министерское училище; частное еврейское училище; татарское министерское училище. В Карасубазаре, кроме тех же мектебе и медресе, работали армяно-григорианская приходская школа и крымчакское училищё «Талмуд-Тора». Таким образом, в данных городах Симферопольского уезда наиболее наглядно видно, что в них имелось достаточно разнообразие типов учебных заведений, принадлежащих многим этническим группам, проживавших в Таврической губернии [6].

Кроме того, этно-конфессиональная принадлежность опосредованно влияла и на другие показатели. В этом смысле на одном из наиболее важных мест стояли следующие показатели: регионы распространения (по типам населенных пунктов и географическому принципу), социально-классовая принадлежность, объем финансирования, половые (в том числе и наличие раздельных и смешанных школ) и возрастные отличия в среде учащихся [7, с. 89].

Разумеется наиболее наглядным результатом функционирования учебных заведений и, прежде всего начальных этноконфессиональных школ стал уровень образования. Анализ данных переписи показал, что наиболее высокий уровень образования наблюдался у немцев, евреев, чехов, эстонцев и других этносов. Относительное число грамотных среди представителей восточнославянских народов значительно уступало другим народам. Внутри этой группы наименьший процент грамотности приходился на украинцев. Крымскотатарское население было грамотно в основном на родном языке. По мнению специалистов «в незначительное число татар грамотных по русски, вероятно вошли многие из караимов и иудеев с родным татарским языком» [1, с. XIX].

Таким образом, многообразие в этно-конфессиональном образовании позволяет сделать определенные выводы. Во-первых, отсутствие унификации не есть отрицательным моментом в межнациональных отношениях. Во-вторых, продолжалось развитие не только национального языка, религии, но и самосознания, что способствовало укреплению доверия к государству и воспитывало хороших граждан. В-третьих, функционирование этно-конфессиональных учебных заведений положительно влияло на расширение грамотности среди населения региона. И, что весьма важно, в большинстве случаев это обучение велось не за счет государственной казны [7, с. 89].

Список литературы

1. Первая всеобщая перепись населения Российской губернии, 1897 г.– Т. XLI. Таврическая губерния.– СПб: Центральный статистический комитет МВД, 1904.
2. Грамотность и народное образование// Памятная книжка Таврической губернии.– Симферополь: Изд-во тип. газ. «Крым», 1889.– С.40 – 82.
3. Дьяконов А.Н. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1882 г.– Бердянск: Тип. Э. Килиус, 1883.
4. Дьяконов А.Н. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1892 г.– Бердянск: Типо-лит. Э. Килиус и К°, 1893.
5. Дьяконов А.Н. XVII Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии, Севастопольского и Керченского градоначальств за 1898 и 1899 годы.– Симферополь: Типо-литография Вересотской, 1900.
6. Памятная книжка Таврической губернии.– Симферополь: Изд-во Таврического губернского статистического комитета, 1916.
7. Ганкевич В.Ю. Этноконфессиональная система народного образования национальных групп Таврической губернии (рубеж XIX – XX вв.)// Проблеми сучасної педагогічної освіти: Сер.: Педагогіка і психологія.– Зб. Статей. Ч. I.– К.: Нед. преса, 2000.– С. 87 – 89.

Поступило в редакцию 1 августа 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 9-15.

УДК 281.93 КР.

Змерзлий Б. В.

ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У КРИМУ В 1922 РОЦІ

В історії взаємовідносин радянської держави і церкви, проблема вилучення церковних цінностей до сьогоднішнього дня залишається однією із самих складних. З'ясувати, що послужило істиною причиною цього безпредecedентного по своїм масштабам явища, які наслідки цієї події, нам вдається тільки зараз.

Основною причиною вилучення церковних цінностей в радянській історіографії було прийнято вважати голод 1921 – 1922 р.: саме з метою порятунки голодуючого населення, якщо вірити більшовикам, відбувалася ця кампанія. Голод 1921 р. охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану, південь України. Ще зовсім нещодавно причиною голоду вважали також важке економічне становище країни, спад сільського господарства в зв'язку з I світовою і громадянською війнами, боротьбою проти іноземної і внутрішньої контрреволюції, кризою транспорту, а також природними чинниками – посухами 1920 і 1921 років. Але однієї з найважливіших причин голоду 1921 р. була політика продрозкладки і насильницьке вилучення продовольчих ресурсів із сіл, навіть тоді, коли запасів хліба не залишалося на посівну. Вже в умовах мирного будівництва ВКП (б) не могла, та й не хотіла відмовитися від цієї політики. Особливо згубною виявилася вона для України, викачування хліба з якої із кожним роком приймало все більш загрозливі розміри. У умовах заборони ринкової реалізації надлишків зерна, селяни не були зацікавлені в його виробництві, і зменшували посіви. Посівні площи істотно зменшилися в Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях. Посуха 1920-1921 р. довершила справу. Державні органи і громадські організації не мало зробили для порятунку людей. Проте далеко не всі можливості і резерви були використані на той момент, коли держава вирішила вилучити церковні цінності, за рахунок яких і передбачалося закупити якусь частина необхідного зерна.

На нашу думку, голодомор початку 20-х р. ХХ ст. був приведом для початку широкомасштабної політики по конфіскації матеріальних цінностей руської православної церкви. Нам здається що головними причинами цілеспрямованих дій більшовиків були наступні. По-перше, ідеологічно-атеїстична боротьба комуністів з церквою (бо спроба створити маріонеткову організацію за допомогою відтворення патріархату не вдалась). По-друге, підрив матеріального становища церкви. Потретє, люта ненависть до церкви як ідеологічної основи царського правління (бо стосовно цдаїзму та мусульманства таких організованих та безкомпромісних дій з боку більшовиків не спостерігається).

Російська Православна Церква (РПЦ) у Криму до моменту встановлення радянської влади на півострові, незважаючи на важкі роки Громадянської війни та інтервенції, продовжувала володіти значними матеріальними багатствами. Складовою частиною цього майна були не тільки земля і будівлі, сади і виноградники, крамниці і заводи, але й призначенні для вчинення богослужінь священні предмети, зроблені з цінних металів, що часто також містили ті або інші дорогоцінні камені. Значні суми складали також і грошові внески, що належали монастирям та церквам, що знаходилися на рахунках різноманітних банків, товариств взаємного кредиту, а також папери державних позик і інші цінні папери. З початком кампанії по вилученню церковних цінностей, радянська влада, її керівні і виконавчі органи в першу чергу звернули свою увагу саме на ці матеріальні цінності.

Голод, що прийшов у Крим у листопаді 1921 р. і продовжувався до літа 1923 р., забрав багато людських життів. Так, приміром, у добовому рапорті за 22 березня 1922 р. черговий по міській міліції Сімферополя доповідав, що тільки в ніч із 20-го на 21 березня вивезено з “міста Сімферополя більш 500 трупів (не рахуючи малих дітей) [3, арк.31]”. Особливо тяжким було становище у селах, почастішли випадки людожерства. По відомим нам даним у цей період померло від голоду в сільській місцевості 51 612 чоловік, а з міським населенням загальна чисельність жертв голоду в Криму доходить до 100 000 чоловік. За межі краю через голод було виселено 19 132 чоловік. Загальне число голодуючих на півострові склало 13 0769 чоловік [1, арк.70]. У цей же час загострилася кримінальна обстановка в республіці, жорстокі убивства і збройні здирства стали звичайним явищем цього періоду. Відомі також випадки стихійних народних хвилювань. Так, десятого березня 1922 р. у Карасубазарі на базарній площі юрбою, що зібралася, був розкрадений або знищений весь належний торговцям товар. На думку міліції це відбулося через голод [3, арк.28].

Які ж були причини цього страшного бідування в Криму? Економічне занекровлювання регіону і кризове положення, що створилося, із продовольством відбувалося з кількох причин. По-перше, це з'ючинна політика Кримського об'єму РКП(б), що влітку і восени 1921 року за вказівкою ЦК неодноразово відхиляв пропозиції про визнання Криму голодуючим регіоном і перешкоджав припиненню вилучення з півострова останніх залишків продовольства. Пророзкладка, скасована по всій країні в березні 1921 року проводилась у Криму й у липні-серпні. До того ж, із Криму в Росію був відправлений весь врожай зернових 1921 року, у тому числі і 200.000 пудів сім'яного матеріалу [16, с.58]. По-друге, це перенасичення Криму військами. Так у Сімферополі, де в мирний час мешкало не більш 80.000 чоловік, а було розквартиrovано 120.000 солдат, що були на повному забезпеченні місцевого населення отже безладні “вилучення” продовольства більш походили на здирство [15, с.87-88]. По-третє, це жорстка конфіскаційна політика викачування продовольчих ресурсів із регіону за вимогою з Москви. Так навіть після того як 16 лютого 1922 р. ВЦВК РРФСР визнав Кримську АРСР голодуючим регіоном, замість допомоги сотням тисяч голодуючим і умираючим від голоду кримчанам Наркомпрод РРФСР зобов'язав Крим здати в 1922 р. 1,2 мільйона пудів хліба. При цьому заборонялося засівати поля до виконання продналогу [15, с. 59]. У результаті посівна кампанія в Криму була зірвана і голод тут продовжувався до літа 1923 р., тобто довше, ніж в інших регіонах СРСР. після страхітливостей цивільної війни і

надзвичайно жорстокого червоного терору і пограбувань, що нескінченно продовжуються, із боку розквартирюваних у Криму військ місцеве населення беззаперечно здавало все наявне зерно свідомо обираючи голодну смерть.

Отже бездарна, а по суті злочинна політика більшовиків в Криму (та в інших регіонах РРФСР) довела їх економічну неспроможність. Вони без будь яких докорів сумлінно переклали свою фахтичне вирішення цієї проблеми на православне духівництво.

У цій складній обстановці в Криму починається компанія по вилученню церковних цінностей. З початком кампанії в Сімферополі, а також на місцях були створені комісії з вилучення цінностей. Цим комісіям рекомендовано було у своїй роботі керуватися інструкцією “Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться в користуванні груп віруючих” за підписом голови ЦК Допголу ВЦВК М.І. Калініна і комісара юстиції РРФСР А. Курського. Вона була розіслана всім Центральним Виконавчим Комітетам (ЦВК) автономних республік, облвиконкомам, губвиконкамам 7 березня 1922 р. І хоча до вилучення приступили практично негайно, сил у нової влади ще явно не вистачало. Про це свідчать звіти з місць і постійні вимоги республіканської влади закінчити вилучення до того або іншого терміна. Так, відповідно до постанови комісії з вилучення цінностей, передбачалося не пізніше 20 квітня закінчити цілком вилучення церковних цінностей на місцях, Відповідальність за виконання цієї постанови покладалася на голів окружних комісій [6, арк.16]. Очевидно в центрі деякі керівники ні мали найменшого уявлення про всю складність цієї роботи на місцях, або ж вони не виявляли до неї належного інтересу.

А проблем, пов'язаних із питанням вилучення церковних цінностей і так чи інакше гальмуючих роботу місцевих органів, було достатньо. Вимога центру про вилучення цінного майна, що знаходиться в храмах та монастирях, по інвентарних книгах далеко не завжди могло бути виконаним. Об'єктивних причин було декілька: зникнення багатьох цінностей у роки громадянської війни й інтервенції, численні випадки пограбування церков до і після видання декрету про вилучення церковних цінностей, а також те, що багато інвентарних книг не завжди правдиво відбивали наявність майна, що знаходиться в церквах, через недбале їхнє ведення. Про це, наприклад, свідчить акт, складений головою комісії з вилучення церковних цінностей Джанкойського округа Левченко, у якому, зокрема, констатується, що в поданій інвентарній книзі Георгієвської церкви м. Армянська, заведеною ще в 1897 р. Таврійською Консисторією, не значаться ні які цінності, за винятком ящика зі срібла для збереження святого муру, у зв'язку з чим встановити фактичну кількість цінностей у цій церкві не можливо [5, арк.51].

В деяких храмах вилучення проводилося по декілька разів. Це пов'язано, що комісії по вилучення не завжди жорстко підходили до вилучення усіх цінних предметів. Багато що тимчасово залишалось для проведення церковної служби. До того ж це дозволяло місцеві владі, в відповідь на вимоги центру, проводити додаткові вилучення.

Необхідно також відзначити, що відношення місцевого духівництва до вилучення церковних цінностей було далеко не завжди лояльним, а багато священиків зайняли і відкрито ворожу позицію, за що і були передані в руки ревтрибуналу. Так на підставі наявних матеріалів, за підсумками вилучення

цінностей, 5 листопада 1922 р. почалося слухання справи православного духівництва. Архієпископа Сімферопольського Никодима (Кроткова) обвинувачували в укритті найбільше цінних церковних предметів із своєї домашньої церкви. У провину архієпископу ставилося і те, що він нібито давав таємні вказівки духівництву, у зв'язку з чим значна частина пограбувань церков у той час була, по міркуванням властей, нібито інсценована самими священнослужителями. Деяка частка правди в цих обвинуваченнях була. Деякі дослідники акцентують увагу наукової громадськості на фактах фіктивних пограбувань храмів Криму у цей період, серед них і в Кафедральному соборі Олександра Невського [17, с. 90]. (На наш погляд благородні дії православного духівництва певними дослідниками тенденційно ставляться їм в докору). Ще кілька цікавих фактів. У 1923 р. НКВС та ДПУ Криму довели що настоятель Балаклавського Георгієвського монастиря ієромонах Іпполіт укрив від комісії по вилученню коштовностей більш 30 цінних речей [17, с.90]. Про це також побічно може свідчити і той факт, що 22 квітня 1930 р. у Сімферополі при перекопці зорової площаці в саді клуба сільхозробітників було виявлено 43 предмета церковного посуду з цінних металів [14, арк.43].

Процес над духівництвом тривав до 1 грудня. Архієпископ і його сподвижники були засуджені і присуджені до різноманітних термінів позбавлення волі. Цей процес, як і інші адміністративні міри Кримської влади були засновані на циркулярі, опублікованим у газеті “Ізвестия” (№105 від 13 травня 1922 р.), що було доповненням до циркуляра №25 1922 р. і циркулярної телеграми №36 підписаної народним комісаром юстиції А. Курським. У ній зокрема говорилося, що по-перших, в усіх випадках виникнення справ про розкрадання церковних цінностей потрібно уживати заходів до притягнення, під час виробництва попереднього слідства до кримінальної відповідальності, не залежно від фактичних здійсників злочинного діяння, всіх осіб, що по своєму юридичному або фактичному положенню були хранителями церковних цінностей. Навіть якщо не було достатніх доказів до обвинувачення позначеніх осіб у співучасті і розкраданні, вони мали зачутатися до відповідальності за недбалість і необережність у збереженні цих цінностей; по-других, одночасно з цим, тобто також під час виробництва попереднього слідства, до хранителів церковних цінностей від імені відповідного виконкому, що передав церковні цінності в користування віруючим, вимагалося подавати цивільний позов, причому підтримка цього позову на суді повинна покладатися на особливу особу що відряджається Губ’юстом; по-третіх, у відношенні тих справ, що на той час уже надійшли в суди, цивільні позови мали бути негайно пред’явлени в суд, що розглядав кримінальну справу, а якщо кримінальна справа вже була завершена, вимагалося пред’явити відповідні цивільні позови в цивільному порядку в народному суді [2, арк.23].

Базуючись на цьому циркулярі, НКВС Криму 4 вересня 1922 р. пише в Народний комісаріат юстиції (НКЮ), що священнослужителі релігійних культів своїми діяннями, спрямованими проти заходів радянської влади по вилученню церковних цінностей, завдали величезний матеріальний збиток, і для відшкодуванні цього збитку від імені держави повинний бути пред’явлений (відповідно до циркуляра НКЮ РРФСР від 28 березня 1922 р. №25) до винних цивільний позов.

Внаслідок викладеного НКВС просив НКЮ про термінове пред'явлення такого позову до духівництва сімферопольських храмів у зв'язку з майбутнім процесом. Зазначений позов супроводжувався списком церковних цінностей, що зникнули з храму по тим або іншим причинам [4, арк.49]. Як свідчать наступні документи цього періоду, прохання Кримського НКВС було почуто. Сьогодні уже відомо, що окрім ліції було дане розпорядження про накладення арешту на майно засуджених, що залишилися на свободі, але в тієї або іншої ступені визнаних винними в зникненні церковних цінностей. До них також були пред'явлена цивільні позови на значні суми. Так, громадянину Полежаєву потрібно було внести 836 600 карбованців за курсом 1922 р., громадянину Корчагіну 403 000 карбованців [9, арк.600]. Крім того, позови на різні суми були пред'явлена 13 церквам Сімферополя.

На нашу думку такі дані у поєднанні з чисельними фактами добровільної здачі парафіянами та духівництвом значних сум на користь голодаючих та не одноразові прохання заміни вилучення коштовностей на рівноцінну кількість продуктів харчування (у чому їм було відмовлено), свідчать про намагання духівництва за будь яких обставин зберігти духовне надбання народу. А підстав піклуватися про його збереження було достатньо. Так, в загальному контексті вилучення церковних цінностей були не тільки згублені цінні ще й культурному та історичному відношенні культові коштовності та предмети, але і поряд з цим, через багате оздоблення вилучалися рідкі старовинні церковні книги, які в більшості випадків потім були варварські згублені.

Повертаючись до самого процесу вилучення цінностей, необхідно відзначити і те, що багато церковних коштовностей пропадали також і з вини самої влади, про що свідчать деякі документи тієї пори. Роздивимося для прикладу тільки один випадок, 31 березня 1922 р. у Севастопольський фінвідділ була доставлена скриня з цінностями з Владимирського собору. Крім іншого, у складеному раніше акті, у цій скрині, значилися три Георгієвських емалевих хрести й один срібний. Але 22 квітня, при скресанні цієї скрині не виявилося двох хрестів – золотого з емаллю і срібного. Виправдовуючись місцева комісія по вилученню цінностей пише: “усі преси були цілі, але дно скрині, через її старість і вагу вантажу було відвалено на стільки, що утворилися щілини, через які можна було вийняти або загубити при доставці” [6, арк.3]. Крім того, у нас є підстави думати, що не усі вилучені церковні цінності дійшли до Держхрану. Про це можна судити по секретному циркулярі за №353, датованому листопадом 1923 р. і спрямованому завідуючими губернськими відділами управління і губернських прокурорів за підписом наркома внутрішніх справ Белобородова і наркома юстиції Курського. У ньому, зокрема, говориться, що, відповідно до надходячих у НКВС зведень, деякі комісії Послідголу і ВЦВК усупереч пункту 1 декрету ВЦВК від 20 лютого 1923 р., опублікованому в №46 “Ізвестия” ВЦВК від 20 листопада 1923 року самостійно реалізують поступаючі до них цінності для вирішення місцевих потреб, не передаючи їх в органи народного комісаріату фінансів.

У загальному вилучення церковних цінностей у Криму було закінчено в другій половині травня 1923 р. Так, у Керченському округі було вилучено срібла по місту – 1 пуд 38 фунтів 72 частки; із районів – 1 пуд 14 фунтів 24 золотника 44 частки; золота усього – 2 золотника 38 часток [7, арк.19]. У Севастопольському округі було

виолучено до 18 травня 10 пудів 35 фунтів 62 золотника срібла [8, арк.37]. В Керчі разом з коштовностями були вилучені всі речі з міді. У Севастополі до 3 травня було вилучено перлини – 19 золотників 0.8 часток; золота – 11 золотників 0.8 часток; дорогоцінні камені 107 штук. Без огляду на вартість дорогоцінних каменів, приблизна оцінка вилучених цінностей рівнялася 9 531 305 000 карбованців у грошових знаках того періоду. Крім цього, парафіяни Севастопольських храмів передали в міський комітет помочі голодуючим такі суми: Грецької церкви 500 000 карбованців; Цвінтарної церкви 300 000 карбованців; Митрованевської церкви 170 000 карбованців; Лікарняної церкви 60 000 карбованців; Петро-Павловської церкви 1 007 000 карбованців і срібної російської монети 6 карбованців 70 копійок [12, арк.19]. Усього ж у 1922-1923 р. у Криму, відповідно до звітів церковного столу адміністративного відділу Центрального Адміністративного Управління (ЦАУ) Криму, було вилучено і відправлено в центр церковних цінностей: золотих – 1 фунт 29 золотників 25 часток; срібних – 140 пудів 9 фунтів 70 золотників; перлини – 23 золотника 38 часток; дорогоцінних каменів – 123 і 1/4 карата [13, арк.52]. Пізніше було відправлено ще 10 фунтів срібла. Продовжувалося вилучення сухозлітного золота і заміна предметів церковного посуду з цінних металів, залишених спочатку, на такі ж предмети зі звичайних металів [11, арк.9].

Найбільше вилучення церковних коштовностей у Криму було проведено 9 квітня 1922 року з храмів Херсонеського монастиря. Загалом було вилучено близько 100 речей, а також велика кількість коштовних каменів [17, с.91].

Але якщо цінності, отримані при вилученні, ще потрібно було реалізовувати для одержання “живих” грошей, то внески що належали релігійним організаціям, здобуті було значно простіше. Під час кампанії по вилученню цінностей Адміністративний відділ НКВС Кримської АРСР просив наркомат фінансів і усі фінвідділи в терміновому порядку повідомити йому зведення (відповідно до параграфа 18 загальної інструкції про порядок проведення в житті декрету “Про відділення...”) про всі що знаходилися, у лені установлення Радянської влади у Криму, ощадних касах і банках, як державних, так і приватних, що були в той час на території півострова, внесках грошових і в процентних паперах, а також іншого роду майна, що належало місцевим релігійним організаціям і їхнім колишнім відомствам. Причому з обов'язковою вказівкою, яке призначення має кожний внесок і кожне майно, а також де воно знаходиться в цей час. При цьому, якщо внески і майно ще не були перераховані в прибуток скарбниці, адміністративний відділ просив негайно перерахувати всі зазначені вище капітали в прибуток скарбниці, про що доповісти йому та народний комісаріат просвітництва і Державний контроль [4, арк.20].

Зараз складно прорахувати, скільки коштів загалом було отримано від цієї акції: адже свої рахунки в ощадкасах і банках, гроші, вкладені в різноманітні державні позики, мала кожна церква. От тільки деякі цифри, які характеризують тенденції та об'єми конфіскації:

Успенський Скит на 23 серпня 1919 р. у Сімферопольському товаристві взаємного кредиту мав на своєму рахунку 3109 карбованців 50 копійок, на рахунку Санкт-Петербургського міжнародного комерційного банку на 10 серпня 1919 р. – 4356 карбованців 16 копійок.

ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У КРИМУ В 1922 РОЦІ

Пантелеймоновська церковно-парафіяльна школа при Преображенській церкві в Сімферополі на 1 квітня 1917 р. мала в ощадній державній касі 27 250 карбованців.

Спасо-Преображенська церква на 10 квітня 1917 р. у державній ощадкасі мала 3000 карбованців (державна ощадкаса №424 при казначействі) [10, арк.1-20].

Підводячи результат кампанії по вилученню церковних цінностей у Криму, варто визнати, що вона не виправдала себе ні економічно, ні політично, ні морально-психологічно. Голодуюче населення одержало лише невеличку частину очікуваного хліба, були втрачені безцінні пам'ятники культури культового походження, а розгромлена церква в очах народу набула ореола мучеництва. Судові процеси, що пішли після проведення вилучення цінностей, не тільки обезглавили РПЦ у Криму, але і зуміли залякати деяку частину місцевого духівництва, що підготовляло в такий спосіб ґрунт для проникнення обновленського руху в Крим. Після підведення перших результатів кампанії її ідейні натхненники, бачачи слабку ефективність останньої – адже РПЦ не дивлячись ні на що продовжувала функціонувати – вирішили внести розкол у ряди церкви, обравши для цієї цілі так зване обновленське духівництво. І дійсно, фактичний перехід формальної церковної влади в Криму в руки обновленців припадає саме на цей період. Тому одним із головних результатів проведення кампанії по вилученню церковних цінностей у Криму і судових процесів, що відбулися після неї, можна вважати захоплення обновленцями формальної духовної влади в регіоні.

Таким чином ми приходимо до висновку, що голод не був головною причиною конфіскації церковних коштовностей. Нею була, чітка антицерковна та антирелігійна напрявленість дій радянської влади, яка в першу чергу обумовлювалась ідеологічною боротьбою більшовиків проти РПЦ, як масової та в ідеологічно-економічному плані могутньої релігійної організації.

Список літератури

8. Державний Архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), ф. 1, оп 1, д. 388
9. ДААРК, ф. 709, оп 1, д. 118
10. ДААРК, ф. 709, оп 1, д. 187
11. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 221
12. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 236
13. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 237
14. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 227
15. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 228
16. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 812
17. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1117
18. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 852
19. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1124
20. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1126
21. ДААРК, ф. 663, оп 10, д. 1668
22. Гарчев П.И. С.М. Киров – организатор крымской республики. // “Культура народов Причерноморья”. – 1998. – №4
23. Доклад б. Члена коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму. – Крымский архив. Историко-краеведческий журнал №2, Симферополь, 1996
24. Кацуун Ю.А. Изъятие церковных ценностей: “Де-юре и де-факто”. // “Культура народов Причерноморья”. – №4

Поступило в редакцию 14 августа 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 16-23.

УДК 94(477) “18+19”: 339.5

Марциновский П.Н.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ УКРАИНСКОГО ЭКСПОРТА В 1885-1914 гг.

В последней четверти XIX века промышленность на юге России интенсивно развивалась. С 1893 года, во многом благодаря энергичным реформаторским усилиям министра финансов С.Ю.Витте в стране начинается экономический подъем, в ходе которого существенно модернизируется материально-техническая база промышленности. Разворачивается интенсивное железнодорожное строительство. Среди мер, способствовавших позитивным сдвигам в российской экономике, особое место принадлежит политике протекционизма. Сам С.Ю.Витте писал: «В мое время значительно возросла русская промышленность. Благодаря систематическому проведению протекционной системы и... приливу иностранных капиталов промышленность у нас быстро начала развиваться, и в мое управление министерством, можно сказать, прочно установилась национальная русская промышленность».[1,с.251,254]

Протекционистские меры были приняты еще в 1877 году. Введение расчетов пошлин на ввозимые товары в золотом исчислении привело к увеличению ставок на 40-50%. К середине 80-х годов уровень таможенных пошлин достиг почти 30%, а в начале 90-х этот уровень был превышен. По многим статьям импорта пошлины стали, фактически, запретительными. [2,с.198,199] Однако, если протекционизм 70-80-х годов носил фискальный характер, то политика Витте была ориентирована главным образом на защиту национальной промышленности от иностранной конкуренции, на привлечение иностранных капиталов.[3,с.48]. В развитии ряда важнейших отраслей Украина заметно опережала прочие районы империи. Кроме того, наблюдалась, также, и весьма значительная концентрация производства: если в течение 80-х годов XIX века промышленная продукция выросла почти в 1,5 раза, то число рабочих возросло только на 25%, а количество предприятий уменьшилось.

В 1895-1897 годах была успешно проведена денежная реформа, в ходе которой был осуществлен переход к золотому стандарту рубля, что затрагивало, в первую очередь, сферу внешнеэкономической деятельности. Для проведения этой реформы было необходимо создание огромного золотого запаса, что стало возможным, в том числе, благодаря активности торгового, а также платежного баланса в 1881-1897 гг. и взиманию пошлин на товары в золоте.

Перед войной 1914 года Украина, преодолев кризис и длительную депрессию, заняла в России особое место не только как основной поставщик хлеба на внешний рынок, но и как развитой промышленный район на фоне интенсивного развития сельского хозяйства (помимо зерновых культур, исключительное значение

приобрела сахарная свекла). Продукция промышленности в ценностном выражении была почти равна всей продукции сельского хозяйства (в 1913 году коэффициент индустриализации составлял 48,2%[4,с.226]). Чугуна, который в середине XIX века на юге страны вовсе не выплавлялся, в 1913 году Украина производила уже 3,1 млн. тонн, т.е. более 65% от общероссийской выплавки. Производство железа и стали, в том же году, поднялось на Юге до 57% общероссийского. Угля Донбасс давал более 70% добычи всей империи. К этому времени на Украине было сосредоточено 60% всех сахарных заводов и вырабатывалось до 75% сахара.[2]

Украина занимала менее 2,3% территории, на которой проживало 18,5% населения империи, при плотности населения 55 человек против 21 в Европейской части России. При этом доля промышленного производства составляла 24,3% общероссийского.[5, с.89-90]

Однако структура украинской промышленности отражала ее крайнюю неравномерность и, в условиях отсутствия сбалансированного развития народного хозяйства, носила печать полуколониального положения, зависимости от иностранного капитала.

Выкачивание за границу создаваемой на украинских землях стоимости происходило, прежде всего, путем неэквивалентного обмена во внешней торговле, что являлось следствием высокой себестоимости товаров, в частности, зерна, слабой техники производства, несовершенной организации как самого производства, так и внешней торговли. Полуколониальное положение украинского сельского хозяйства по отношению к западноевропейским странам выражалось в том, что почти 90% внешней торговли сельскохозяйственной продукцией в Украине контролировали французские, немецкие, английские, итальянские, бельгийские, голландские торговые фирмы. Они действовали на территории Украины, опираясь на широкую сеть принадлежавших им контор и приказчиков на линиях закупок. Товар закупался непосредственно у сельскохозяйственных производителей по чрезвычайно низким ценам, что позволяло в результате получать сверхприбыли, то есть, по отношению к другим, экономически более развитым странам, Украина выступала в роли сельскохозяйственного приданого.

Внешняя торговля, размер и структура экспорта и импорта их динамика являются отражением уровня развития страны и ее экономических особенностей. Общие черты экономического развития Украины, ее вовлеченность в общероссийский и мировой экономический процесс определяли и структуру ее внешнеэкономических связей.

В процессе исследования торговых взаимоотношений дореволюционной Украины с зарубежными странами исследователь сталкивается со значительными трудностями в деле сбора и обработки цифровых материалов. С одной стороны, это трудности общеклиометрического характера, более или менее успешно решаемые сегодня, с другой – трудности сбора и систематизации материала, связанные с тем, что русская официальная статистика не рассматривала Украину как отдельную экономическую единицу. Поэтому современному исследователю приходится пользоваться рядом искусственных приемов, чтобы получить числовой ответ на тот

МАРЦИНОВСКИЙ П.Н.

или другой кардинальный вопрос, относящийся к дореволюционной экономике интересующего его района.

Общие черты внешней торговли Украины с достаточной степенью точности отражает следующая таблица[6,с.6]:

Таблица 1.

Среднегодовые показатели внешней торговли Украины в 1909-1911гг., млн.руб.

	Весь	В том числе	
		По отношению к зарубежным странам	По отношению к внутриимперским рынкам
Оборот	1263	475	788
В том числе			
Вывоз	791	369	422
Ввоз	472	106	366
Сальдо баланса	+319	+262	+56

Налицо значительная общая активность торгового баланса – существенный перевес вывоза над ввозом.

Как известно, Россия на протяжении почти всей своей истории имела активный торговый баланс. Это связывают традиционно с представлениями о перманентной экономической отсталости России. Однако активность баланса параллельно с развитием промышленности постепенно смягчалась: если на рубеже двух веков отношение экспорта к импорту измерялось коэффициентом 1,5 (отношение сальдо к обороту, процент активности – 20), то в последние предвоенные годы соответствующие показатели были 1,2 (9%), а в 1913 г. еще ниже — 1,1 (5%).

На Украине такого отчетливого понижения активности баланса, несмотря на относительное уменьшение хлебного экспорта, не наблюдалось. В 1913 г. ее внешнеторговые связи представлены в таких цифрах, млн.руб.[7]:

Таблица 2.

Показатели внешней торговли Украины в 1913 году, млн.руб.

Оборот	1600
В том числе	
Вывоз	1007
Ввоз	593
Сальдо баланса	+415

т. е., отношение экспорта к импорту остается 1,7, как и в предыдущие годы, активность баланса – 26%, то есть торговый баланс Украины по-прежнему был более активным чем в целом по России.

Такая исключительная активность торгового баланса создавалась в торговле, прежде всего, с рынками внешними, расположенными вне России, в основном со странами Западной Европы, в связи с большей разницей в уровне эволюции рынка. Из Таблицы 1 видно, что за годы 1909—1911 отношение экспорта к импорту составляло 3,5 и что активность баланса ($C \div (E+I) \cdot 100\%$) равнялась 55%. Украина

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ УКРАИНСКОГО ЭКСПОРТА В 1885-1914 гг.

вывозила за государственную границу товаров на сумму в три с половиной раза больше, чем получала оттуда.

Характеризуя участие Украины во внешней торговле России нужно иметь в виду следующее. За 1909—1911 гг. среднегодовой экспорт из России составлял 1.489 млн. руб. Из этой суммы на украинскую территорию приходилось 369 млн. руб., т.е. украинский экспорт составлял около 25% экспорта общероссийского. Годовой импорт в Россию за те же годы измерялся 1.200 млн. руб.. Из этой суммы на территорию Украины приходилось товаров на 106 млн. руб. — менее 9%. В последние предвоенные годы, несмотря на уменьшение хлебного вывоза, положение не изменилось. В 1913 украинский экспорт (347 млн. руб.) составлял 23% экспорта общероссийского (1.520 млн.). Соответственно импорт (75 из 1374 млн.) — 5,5%. Таков был характер участия дореволюционной Украины во внешней торговле Российской империи.

В экспорте за государственную границу доля продуктов сельского хозяйства поднимается (1909-1911 гг.) до 98%. Причем 89% этой суммы составляют продукты необработанные. Лишь два процента всей стоимости экспорта приходится на товары не сельскохозяйственного происхождения. Европа интересовалась исключительно украинским сырьем. Коэффициент трудоемкости экспорта составляет здесь только 13%. К 1913 году внешняя торговля Украины ощутимо уступает место торговле внутри России, что несколько смягчает положение.

Таблица 3.

Экспорт из Украины за границу империи в 1913 году

	Не сельскохозяйственные продукты	Сельскохозяйственные продукты обработанные	Сельскохозяйственные продукты не обработанные	Всего
В млн.руб.	54	65	219	338
В %	15	85		100
		20 (Из них: сахар — 18, мука — 2)	65 (Из них: хлеб — 56)	
		35		

Коэффициент трудоемкости экспорта по сравнению с предыдущими годами поднялся почти в три раза (с 13 до 35%). Заметно увеличивается в вывозе роль обработанных продуктов. В частности, сахара за границу вывезено почти втрое больше. Еще более поднялось в экспортё значение украинской тяжелой промышленности. Вместе с тем, эти тенденции к 1913 году оставались лишь тенденциями, так как по-прежнему продукты сельского хозяйства составляли 85% всего экспорта, и состояли на две трети из зернового хлеба. Стоимости, которые Украина получала из-за границы (в 1913 г. 75 млн. руб.) на 60% состояли из

металлоизделий (главным образом из Германии). Далее в незначительном размере следуют мануфактура и каменный уголь.

Украинское зерно выступало на мировом хлебном рынке как составная часть российского экспорта. При этом важно иметь в виду, что Россия была одним из ведущих производителей сельскохозяйственной продукции. Так, в 1909-1913 гг. на долю России приходилось 52% мирового производства ржи, на долю США – 2%, а по пшенице эти показатели составляли соответственно 18,1 и 15,2%. Доля России в населении мира равнялась 7,8%, а в мировом производстве зерна – 25%[3, с.69]. Сегодня, однако, важно выяснить какова была в нем доля Украины. По средним данным за 1910 – 1913 гг.[7]:

Таблица 4.

Доля Украины в общероссийском экспорте зерна

	%	Украинский экспорт, млн.пуд.	Общероссийский экспорт, млн.пуд.
Пшеница	36,4	95,7	263,0
Ячмень	46,0	116,8	253,9
Рожь	49,3	24,1	48,9
Овес	16,4	10,5	64,2
Всего по 4 хлебам	39,2	247,1	629,9

С учетом же Крымского полуострова доля Украины в общем имперском экспорте превышала 40%.

Для сравнения напряженности хлебного экспорта в Украине и в других регионах Российской империи интересно сопоставление количества экспортируемого зерна на душу населения на Украине и на остальной территории дореволюционной России. В данном случае, вероятно, следует исходить из всего вывоза хлеба из Украины (не ограничиваясь экспортом за границу), взяв за основу сведения о вывозе по четырем основным хлебам. Исходными данными являются: численность населения девяти украинских губерний и население всей остальной части империи, т. е. 32,6 млн. и (175,1 – 32,6) – 142,5 млн. (данные на 1.01.1914 г.). [7]. Вывоз хлеба из Украины – 327,2 млн. пудов. Хлебный вывоз с территории России без Украины, составляет – 630,2 – 247,1 (экспорт из Украины) + 1,1 (ввоз хлеба в Украину из других частей империи) = 384,2 млн. пудов.[9, с.158] Далее: 327,2 млн.пуд./ 32,6 млн.чел. = 10,04 пудов вывезенного хлеба на душу населения Украины. На остальной части России соответственно: 384,2/142,5 = 2,68 пуд. На душу населения. Отношение 10,04 / 2,68 = 3,73. Таким образом, на душу населения Украины приходилось почти вчетверо больше экспортного хлеба чем по всей остальной России. При этом следует учитывать, что плотность населения на Украине в несколько раз превышала плотность населения в других частях страны, а годовой сбор всех зерновых хлебов на душу населения в те же годы в России лишь в полтора раза меньше чем тот же показатель в украинских губерниях.

Сравнение экспортной товарности украинского и общероссийского хлеба также отражает роль Украины во внешней торговле Российской империи. Так, если

экспортная товарность всей России за два предвоенных года измерялась 10—11%, то соответствующий коэффициент в Украине, подсчитанный тем же методом составлял 21—23% [6, с.19], т. е. Украина вывозила за свои пределы в два раза большую часть производимого хлеба, чем Россия в целом.

Динамика хлебного экспорта дореволюционной Украины представлена в Диаграмме [Рис.1]. В связи с уже упомянутыми трудностями мы не располагаем данными, характеризующими историю внешнеэкономической деятельности Украины в ее современных границах, однако анализ развития соответствующих направлений во внешней торговле Российской империи позволяет восполнить этот пробел. Во всяком случае, показатели общероссийского экспорта хлеба по европейской границе и по Черному и Азовскому морям в полной мере отражают показатели экспорта и украинского хлеба. Важнейшим источником цифровых данных для построения диаграммы стал справочник «Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам», издававшийся ежегодно Департаментом таможенных сборов с 1802 года под различными названиями: с 1812 по 1862 гг. «Государственная внешняя торговля в разных ея видах»; в 1863 г. (Часть 1) «Виды государственной внешней торговли»; в 1864 г. (Часть 2) и до 1866 года «Виды российской внешней торговли»; в 1867 1868 гг. «Виды внешней торговли России» и, наконец, с 1870 года «Обзор внешней торговли России». С 1863 г. по 1872 г. и с 1909 г. по 1915 гг. обзоры издавались в двух частях. Обзоры состоят из огромного количества статистических данных по всей империи, но, несмотря на кажущееся обилие цифр, представляют собой достаточно сложный для обработки и систематизации источник. Программа публиковавшихся сведений неоднократно менялась, и это явилось дополнительной трудностью при их изучении. С 1866 года Обзоры становятся более подробными и дают сведения о количестве вывезенного хлеба через отдельные таможни, а с 1872 г. сведения о других вывозимых и привозимых товарах. С 1878 г. по 1881 г. и с 1909 г. по 1914 г. публиковались данные об общем вывозе в пудах. Однако в 1874 г. и с 1878 г. по 1882 г. и данные о вывозе зерновых публиковались в весовом выражении вместо стоимостного. И стоимость, и весовой объем вывезенного хлеба были опубликованы лишь в 1874 г. и в 1881 г. С 1883 года Обзоры издаются по новой программе таким образом, что общие сведения представлены в рублях, а расшифровка по товарам, ввезенным или вывезенным через конкретную таможню в весовом выражении. С 1891 года программа Обзоров вновь меняется. Впервые включены все предметы вывоза и ввоза, однако уже с 1893 года данные группируются не по таможенным пунктам, а по видам товаров. На основании или с использованием данных из Обзоров публиковалось большое число различных статистических сборников, содержащих порой дополнительные сведения или иначе сгруппированные данные по внешней торговле.

Представленная диаграмма построена на базе отчетных данных за каждый год рассматриваемого периода. Её особенностью является то, что для характеристики хлебного вывоза используется не стоимость экспорта, выраженная в рублях, как это, обычно, делалось ранее, а физический объем экспортированного хлеба. Это делает

картину хлебного экспорта не только значительно нагляднее, но и, очевидно,

достовернее. Несмотря на то, что Украина не рассматривалась в Российской империи как самостоятельная хозяйственная единица, и статистических данных XIX – начала XX веков, характеризующих Украину в её современных границах, не существует, следует иметь в виду, что, во-первых, грузовые районы черноморско-азовских портов, практически, полностью покрывали территорию, соответствующую современной Украине и, во-вторых, для Украины, органично включенной в хозяйственный комплекс Российской империи, были характерны и общероссийские тенденции в динамике хлебного экспорта.

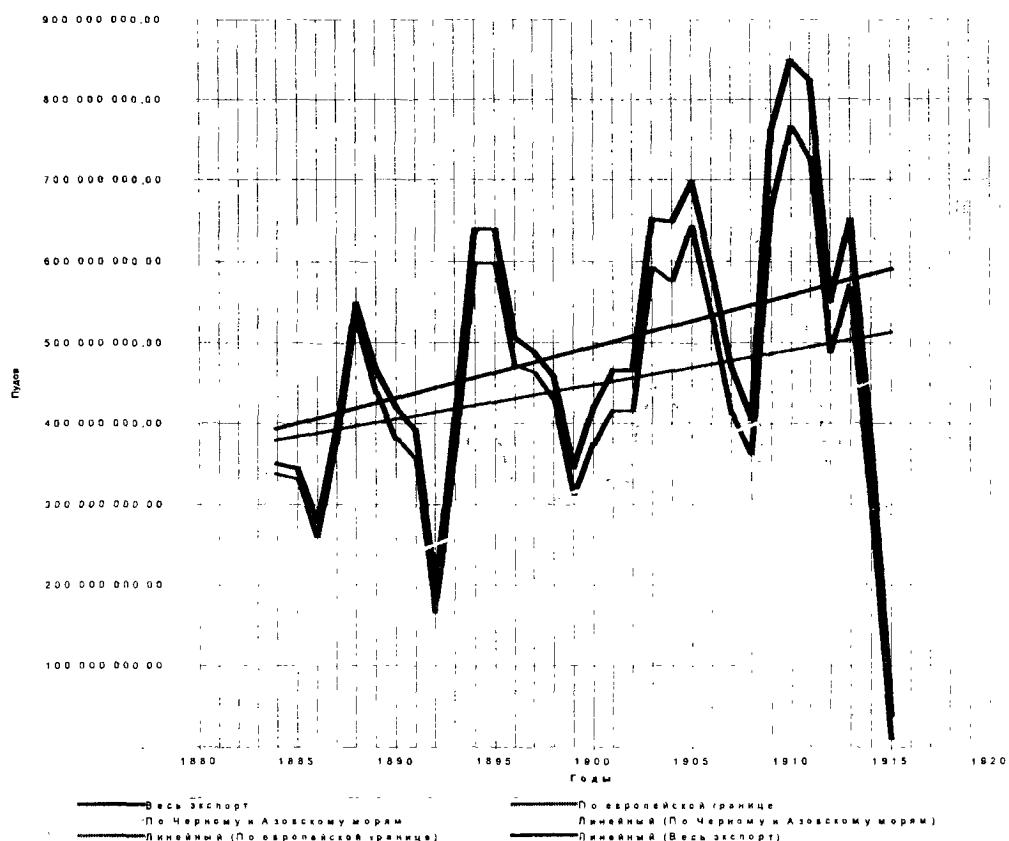

Рис.1.Экспорт зернового хлеба из России.

Диаграмма позволяет сделать большое количество наблюдений. Главное, на что хотелось бы обратить внимание – это линии тренда: верхняя, характеризующая весь зерновой экспорт России, средняя – экспорт по европейской границе, и нижняя – экспорт по Черному и Азовскому морям. Из их сравнения следует:

1. Объем хлебного экспорта России, несмотря на колебания, вызванные различными причинами (урожай и неурожай, войны, таможенная политика, революции, конъюнктура рынка, как внутреннего, так и внешнего и т.д.), динамично возрастал.

2. В хлебном экспорте России неуклонно увеличивалась азиатская составляющая.
3. Доля европейского направления в хлебном экспорте сокращалась.
4. Значение портов Черного и Азовского морей во внешней торговле хлебомросло, и эта тенденция опережала все остальные по интенсивности.

Таким образом, доля Украины в российском экспорте зерна становилась все более весомой, что создавало хорошие предпосылки для дальнейшего освоения российского рынка промышленных и обработанных сельскохозяйственных товаров.

Список литературы

1. Витте С.Ю. Воспоминания.-Т.2.- М.,1960. – 223 с.
2. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР, т. I.,1948. – 478 с.
3. Рынок и реформы в России: исторические и теоретические предпосылки.-М.,1995. – 222 с.
4. Контрольные цифры народного хозяйства СССР на 1926/27 г.- М.. Госплан СССР.- 1926.- 226 с.
5. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. Инст. Эконом. АН УССР.- М., Изд. АН СССР, 1954.
6. Попов А.С. Внешняя торговля Украины в годы империализма.- Львов,1958.
7. Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомств.- Київ, 1923.; Копорский А. А. Торговый баланс Украины в 1913 году.- К., 1922.; Костелянский Е. Н. Экономические ресурсы Украины. – Харьков, 1923.; Комиссия по электрификации Украины.- Харьков, 1922.; Техника, экономика и право.- Киевск. инст. нар. хоз., 1923.- №1.
8. Энциклопедия русского экспорта. – Т.1. – Берлин. Изд.Торгпредства СССР в Германии.-1924.

Поступило в редакцию 3 августа 2001 г.

Масаев М. В.

ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ КРЫМСКИХ ТАТАР В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

История военной службы крымских татар в русской армии (1784 – 1920 гг.) – составная часть истории крымскотатарского народа.

Надо при этом отметить, что до сих пор вопрос истории военной службы крымских татар в составе одной из сильнейших армий мира остаётся слабо изученным по объективным и субъективным причинам.

Большую роль в процессе изучения данного вопроса играет выявление архивных материалов по теме (ранее малоизвестных) и введение их в научный оборот.

Немалую помощь в процессе изучения исследуемого вопроса могут оказать материалы Государственного архива Одесской области (ГАОО).

Выявленные материалы архива относятся к периодам существования крымских коннотатарских полков (1807-1817) и лейб-гвардии крымскотатарского эскадрона (1827-1864) и занимают не последнее место в источниковой базе исследования.

Мы, в частности, можем выделить следующие дела относительно истории военной службы крымских татар, которые содержатся в ГАОО: “О утешлектировании Татарских полков(3 сентября 1812 – 1813 г.)”[1], “По Высочайшему повелению о введении устройства в крымских Полках по примеру прочих войск иррегулярных (1816 год)”[2], “Дело о крымских коннотатарских полках (часть 1-2)”[3], “Дело о рекрутской вообще повинности Крымских Татар и Ногайцев, а также о предположении формировать из них особые полки (1828-1831 гг.)”[4], “Дело об освобождении от податей семейств нижних чинов Лейб-Гвардии Крымско-Татарском Эскадроне здесь же и об оказавшихся неспособными к продолжению службы как людей так и лошадей и определению оных к отправлению в С.Петербург (20 июля 1833 – 1837 г.)”[5], “Дело Управления Новороссийского и Бессарабского Генерал-Губернатора по 2-му столу дежурства о Лейб-Гвардии Крымско-Татарском Эскадроне (1835-1836)”[6], “Дело о мерах против бегства за границу Татар, Болгар, Евреев и др. с целью избежать воинской повинности (6 сентября 1873 – 10 января 1874 года)”[7].

Из документов, хранящихся в вышеперечисленных делах, необходимо отметить рапорты, донесения, отношения, письма, относящиеся к истории военной службы крымских татар в русской армии. Из данных документов можно почерпнуть достаточно важные сведения относительно малоисследованных вопросов темы. Мы

ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ КРЫМСКИХ ТАТАР В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

найдём здесь также автографы видных должностных лиц, причастных к военной истории крымскотатарского народа.

Среди обнаруженных важнейших документов необходимо выделить, например, письмо великого полководца Михаила Илларионовича Кутузова дюку де Ришелье от 8 октября 1812 года, в котором в частности подчёркивается, что "...Значительная убыль произошедшая в полках формирующихся из крымских татар, заставляет меня (Кутузова – М.М.) предварительно взять такие меры, дабы полки сии, по возможности имели комплектное число людей и лошадей..."[8, л.1].

Таким образом, данный документ показывает, насколько внимательным было отношение великого полководца к крымскотатарским формированиям в составе его армии. Забота М.И. Кутузова о военнослужащих из крымских татар говорит также о хороших взаимоотношениях в российской армии, терпимости и толерантности высшего командования по отношению к своим подчинённым из числа национальных меньшинств Российской империи.

Достаточно важными документами являются также рапорт командира Феодосийского коннотатарского полка Али мурзы Ширинского генерал-лейтенанту, Херсонскому военному губернатору дюку де Ришелье от 12 октября 1812 года[9, л.2], отношение Ришелье М.И. Кутузову от 26 октября 1812 года[10, л.3], рапорт командира Симферопольского коннотатарского полка подполковника Кая бея Балатукова Ришелье от 23 января 1813 года[11, л. 8-9], отношение атамана Войска Донского М.И. Платова Ришелье от 21 января 1813 года[12, л.11-11(об.)],копия отношения М.И. Кутузова М.И. Платову от 8 октября 1812 года[13, л.12-12(об.)],рапорт командира Перекопского коннотатарского полка подполковника князя Хункарова Ришелье от 22 января 1813 года[14, л.22-22(об.)],отношение управляющего военным министерством князя Горчакова Ришелье от 2 апреля 1813 года[15, л.29-30], отношение Таврического губернатора А.М. Бороздина Ришелье от 29 мая 1813 года[16, л.41-43], подобное отношение от 30 июня 1813 года[17, л.47-47(об.),52], а также множество других материалов.

Показательным является также отношение начальника главного штаба генерал-адъютанта князя Волконского Херсонскому военному губернатору генералу от инфантерии графу Ланжерону[18, л.1], где идёт речь "...об устройстве Крымско Татарских полков по примеру прочих иррегулярных войск...". Данный документ – важное свидетельство стремления высшей военной администрации Российской империи к упорядочению войсковой структуры и организации в подразделениях, которые представляли национальные меньшинства России.

Обращает на себя внимание наличие в фондах ГАОО отношения военного министра А.А. Аракчеева на имя Ришелье от 26 апреля 1809 года, где военный министр говорит: «...рекомендую Вашему Сиятельству остающихся в Крымском полуострове два татарских полка без замедления вывести оттоль и отправить к махновке...»[19, л.22].

Заслуживает также внимания отношение Таврического губернатора А.М. Бороздина Ришелье от 3 июня 1809 года[20, л.51-51(об.);55].

Очень важным документом является также отношение Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора М.С. Воронцова от 14 июня 1828 года

Таврической казенной экспедиции, в котором М.С. Воронцов требует: "...доставить мне в самоскорейшем времени обстоятельное объяснение, на каком основании оная экспедиция распорядилась брать с рекрут, с поселенных а Таврической Губернии ногайцев, кои суть, как и Крымские Татары, магометанского исповедания"[21, л.7]. Данный документ свидетельствует о заботе российской администрации по отношению и к крымским татарам, и к ногайцам, а также её(администрации) желанию уладить недоразумения по поводу возникающих проблем с вопросом военной службы означенных выше народов империи.

В рапорте за подписью действительного статского советника А.И. Казначеева от 2 апреля 1831 г. на имя бывшего на должности Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора генерал-лейтенанта Красовского речь идёт о том, что «...Во время настоящих Рекрутских наборов, были многие примеры, что татары охотно изъявляли желание вступать в военную службу по найму за русских очередных...»[22,л.59]. Таким образом, мы видим, что российская администрация стремилась привлекать крымских татар к военной службе не только в рамках собственно крымскотатарских формирований, но также и вне таковых, причём на добровольной основе.

О важных моментах в вопросе дискуссии относительно военной службы крымских татар свидетельствует рапорт Таврического гражданского губернатора А.И. Казначеева "исправляющему должность" Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора тайному советнику графу Палену от 27 мая 1831 г.[23, л.85-85(об.)].

Донесение Таврического губернатора генерал-майора Кавелина Новороссийскому и Бессарабскому губернатору Коцебу от 3 января 1874 г. свидетельствует: "принимать все меры к предупреждению побегов...(речь идёт о татарском населении, которое под влиянием слухов о привлечении к военной службе, бежало за границу – М.М.)...С того времени не было донесений о побеге татар, за исключением нескольких единичных случаев..."[24, л.107(об.)]. Таким образом, мы видим, насколько российская администрация была заинтересована в том, чтобы сохранить татарское население в Крыму и не дать крымским татарам опрометчиво покидать свою землю.

Очень важным документом является отношение Таврического гражданского губернатора А.И. Казначеева Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору от 19 января 1833 г., где речь идёт об освобождении от налогов семей нижних чинов лейб-гвардии крымскотатарского эскадрона[25, л.1]. Документ, свидетельствующий о предоставлении льгот семьям эскадрона, говорит о заботе российской администрации по отношению к крымскотатарским военным.

Не менее важным документом является также отношение Таврического гражданского губернатора А.И. Казначеева Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору от 25 февраля 1835 г.[26, л.9-12], где речь также идёт о некоторых аспектах службы лейб-гвардии крымскотатарского эскадрона.

Таким образом, документы Государственного архива Одесской области являются действительно важным источником в деле исследования малоизвестного вопроса военной службы крымских татар в русской армии. Из документов мы

ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ КРЫМСКИХ ТАТАР В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

узнаём о важных аспектах истории крымских коннотатарских полков, лейб-гвардии крымскотатарского эскадрона, вопросах привлечения крымских татар к военной службе помимо существования собственно крымскотатарских частей в составе русской армии, льготах семьям крымскотатарских военных, вниманию и заботе российской администрации по отношению к крымскотатарскому населению. Документы ГАОО дают нам, таким образом, ценный материал и будут способствовать дальнейшей ликвидации так называемых белых пятен крымскотатарской военной истории.

Список литературы

1. ГАОО, ф.1, оп.218, д.1, л.1-136.
2. Там же, оп.219, д.2, л.1-30.
3. Там же, д.1, л.1-408.
4. Там же, оп.190, д.35, л.1-104.
5. Там же, оп.218, д.9, л.1-86.
6. Там же, д.6, л.1-88.
7. Там же, оп.63, д.90, л.1-108.
8. Там же, оп.218, д.1.
9. Там же.
10. Там же.
11. Там же.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Там же.
16. Там же.
17. Там же.
18. ГАОО, ф.1, оп.219, д.2.
19. Там же, д.1.
20. Там же.
21. ГАОО, ф.1, оп.190, д.35.
22. Там же.
23. Там же.
24. ГАОО, ф.1, оп.63, д.90.
25. Там же, оп.218, д.9.
26. Там же, д.6.

Поступило в редакцию 8 августа 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 28-36.

ББК:Т3(4УКР55)6

Михненко А. М.

ГОЛОД 1933 р. В ДОНЕЦЬКОМУ РЕГІОНІ

У багатьох офіційних документах того часу ми не знайдемо навіть і згадки про голод. Цього терміну намагалися уникати, замінюючи його такими визначеннями, як “продовольчі труднощі”, “прорив на господарському фронті”, бідування населення “від недороду” тощо. Коли вони готувалися, спрацьовував механізм замовчування правди про дійсний стан справ на селі. Проте і до недавнього часу голодомор в Україні в цілому та Донецькому регіоні зокрема обходили своєю увагою офіційні чинники. Лише з початком перебудови розпочалося вивчення цього питання. Довгий час 30-і роки на Україні зображалися як апофеоз заможного життя. Між тим насправді це були дні безмірної трагедії, якої ще не переживала українська земля. Під фанфари посилення класової боротьби та викорінення куркульства республіку охопив голод. За прямою вказівкою Сталіна та його оточення планомірно розкручувався маховик геноциду.[1]

Важливо зазначити, що дослідження з проблем голоду продовжуються і до наших днів. Свідченням цьому може бути міжнародна науково-теоретична конференція, проведена у Києві 28 листопада 1998 р. Доповідачі, серед яких були відомі дослідники С. Кульчицький, В. Верстюк, В.Марочко, Р.Пиріг, В.Сергійчук, Ю.Шаповал, С.Білоконь, зазначали, що більшовицька влада намагалася шляхом реквізіцій зерна на селі придушити повстання, що охоплювали більшість території України. А розкриття теми голодомору у пресі в 1987 р. справило велике враження на людей і стало важливим чинником гострої постановки питання про суверенітет України. Наукове зібрання голодознавців стало свідченням зростання інтересу наукової громадськості до проблеми дослідження голоду-геноциду 1933 рр. в Україні в цілому та Донецькому регіоні зокрема.[2]

Голод 1933 рр. був одним з найбільш трагічних наслідків насильницької колективізації в Донбасі. Як стверджує відомий український історик С.Кульчицький, колективізація в артільній формі була поступкою селянству з боку Й.Сталіна та його найближчого оточення. За поступку колгоспникам у розмірах присадибної дільниці він узяв реванш у колгоспів. Справа у тому, що держава заздалегідь не визначала розміри колгоспних поставок. Коли хлібозаготівельний план ставав відомим, він охоплював майже весь урожай. Щоб колгоспники не могли продати хліб на сторону, приватну торгівлю в 1930 р. заборонили.[3] Проте голодомор 1933 рр. був тільки опосередковано пов'язаний з колективізацією та колгоспами. Його витоки у продрозверстці, яка однаковою мірою торкнулася як колгоспників, так одноосібників.[4]

Щоб зрозуміти що відбувалося в Україні взагалі, та Донбасі зокрема у 1933 рр., потрібно звернутися до першопричин цього явища. Багато селян ледве животіли вже з 1929 р., в умовах надзвичайних заходів по вилученню хліба, розпродажу майна, непосильних податків. Дійсно колективізація у 1929 р. проводилася вже із застосуванням горезвісної 127-ї статті Кримінального кодексу УСРР (за приховування та перепродаж надлишків хліба), розподіл землі між селянами відбувався за соціально-класовою ознакою.[5] Цього ж року було введено карткову систему розподілу продовольства для міського населення. Взимку 1931-1932 років у багатьох сільських районах продовольчі труднощі переросли у голодування. А у зимові місяці 1932-1933 рр. голодування поступово перейшло у голод, який до весни набув катастрофічних розмірів[6]

Джерела існування людей, як в колгоспах, так і на власних подвір'ях, звужувалися, що вело до подальших позбавлень селянських сімей. Люди їли макуху, буряк, лушпиння, вживали в їжу різні сурогати, м'ясо померлих тварин. Мабуть, абсолютно праві С.Кульчицький і Є.Шаталіна, які стверджують: «з певною підставою можна сказати, що справжній голод почався набагато раніше, ніж вважалося досі... і, на жаль, трагедія йшла по наростаючій».[7]

Ситуація загострювалася і тим, що коли селяни пересвідчилися, що план хлібозаготівлі 1931 року безрозмірний і для розподілу по трудоднях майже нічого не залишається, вони вимушенні були, щоб вижити, вдаватися до відвертого саботажу «першої заповіді» — виконати план хлібозаготівлі. Майже у всіх колгоспах стали приховувати від обліку дійсні розміри врожаю або залишати зерно в соломі, щоб перемолотити його ще раз.

Проте, не рахуючись з катастрофічним падінням життєвого рівня селян і загрозою масового голоду, керівництво республіки і країни вимагало безумовного виконання завдань хлібозаготівлі. Але в цих умовах хлібозаготівля в колгоспах проходила все важче. Заготівля з урожаю 1931 р. продовжувалася до весни 1932 року. Заготівники у ході цієї кампанії відібрали у селян абсолютно все, в 44 районах України почався поголовний голод з чисельними смертними випадками. Напередодні весняної посівної не тільки сіяти було нічим, але і нікому — виснажені від голоду селяни не в змозі були працювати в полі. Як повідомляв спецкор О.О.Божко у травні 1932 р. про становище в селі Черкаському Донецької області: «з посівного фонду немає нічого, навіть кукурудзи і гороху. Колгоспники на роботу не вийдуть, ослабіли від голоду, а здорові роз'їхалися за хлібом.»[8]

Звичайно, керівники республіки інформували Й.Сталіна про становище в Україні. Однак, це були неповні, суперечливі, неправдоподібні відомості. Зокрема, 26 квітня 1932 р. З.Косіор повідомляв йому: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села, що голодають, однак це тільки результат місцевого головотяпства, перегинів, особливо, щодо колгоспів. Всілякі розмови про «голод» в Україні треба категорично відкинути». [9] У цьому обережному листі всього потроху — і правда, і перестрахування (голод є і начебто його немає — «треба відкинути»), і половинчатість позиції. Разом з тим на адресу Сталіна, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У тільки за січень — квітень 1932 р. надійшло 115 листів з описом страхітливих картин голоду в селях України.[10]

Становище ставало настільки серйозним, що у травні-червні 1932 р. Раднарком України надав фінансову (понад 2 млн. крб.) і продовольчу допомогу колгоспам 44 районів УРСР, що знаходилися у найважчому стані. Хоч до літа 1932 р. лещата голоду деяць розціпилися, достигла продукція садів і городів, люди отримали перший аванс хліба на трудодні, але пішов новий врожай, з новою хлібозаготівлею.[11] Проте, як це було завжди, допомога не надавалася безкоштовно. 15 липня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У видало спеціальну постанову про повернення державі з урожаю 1932 р. продовольчої та насінєвої позики колгоспам. Донецька область повинна була повернути 8,5 тис. тонн збіжжя.[12]

Навчені гірким досвідом, боячись знов залишитися без хліба, селяни пустилися на «маленькі хитрощі», виробивши свою тактику самозабезпечення зерном — не домолочували снопи, ховали і виносили зерно у кишенях, чоботях, за пазухою, таємно зрізали колоски, не поспішали косити, скиртувати, обмолочувати хліб і т. п. Зокрема, на полях колгоспів Троїцького, Сватовського, Білолуцького, Старобельського та інших районів Донецької області в липні 1932 р. перестояли хліб обсипався на пні (можна було підібрати зерно), на 1 кв. метрі залишалося 30—50 колосків (їх можна було зібрати), не працювали або не вистачало зерноуловлювачів (можна перевіяти половину) і т. п. Все це вільно або мимовільно було спрямовано на те, щоб, образно кажучи, підібрати те, що «погано лежить», і хоч би мінімально запастися зерном. Інстинкт самозбереження, що загострився, вимушено штовхав людей в тих умовах на вчинки і дії, які вони за інших обставин не здійснили б. Хіба господар тягнув би хліб у самого себе?[13]

Все це не залишалося непоміченим, і вище керівництво відреагувало негайно. ЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. ухвалив постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміщення сусільної (соціалістичної) власності».[14] Селяни його охrestили коротше — «закон про п'ять колосків». Це був надзвичайно репресивний акт із застосуванням вищої міри покарання — розстрілу, або при «пом'якшувальних провину обставинах» до 10 років позбавлення свободи з конфіскацією майна, без права амністії. Цей документ був написаний Й.Сталіним. За найменший факт привласнення хліба, збору колосків або зерен застосовувалися драконівські заходи. Селяни боролися за виживання, а влада — за витискання з них останнього шматка хліба. Тільки у грудні 1932 р. було репресовано понад 8,4 тис., у січні 1933 р. — більше 8,1 тис. осіб.[15]

Беспосередньо в Донбасі від часу її прийняття до 1 квітня 1933 р., за цією постановою було засуджено 9 286 осіб. Одноосібники (середняки та бідняки) серед них складали 37,3%, робітники — 22,4%, колгоспники — 17,6%, куркулі і нетрудові елементи — 16,8% і службовці — 5,9%. Більшість з них були покарані за крадіжки в колгоспах: у 1932 р. — 61%, а на початку 1933 р. — 55%. Щодо більшості засуджених застосовувались «тверді заходи соціального захисту». Приблизно кожного тридцятого з них було засуджено до розстрілу, кожного восьмого — до позбавлення волі на 10 років, кожного п'ятого — до ув'язнення на строк від 5 до 10 років. Прокуратура опротестувала 363 вироки, з них 259 — за м'якість.[16] Більш суровому покаранню піддавалися куркулі і службовці (розстріляно відповідно 11,6% і 5,2%).[17]

Однак, докуму у керівних колах цього здавалося мало. Зокрема, нарком юстиції і генеральний прокурор республіки В.Поляков повідомляв: «Враховуючи те, що тверді завдання виконуються по Донецькій області незадовільно, треба вважати, що кількість застосованих репресій по боротьбі з нездачею хліба по Донецькій області є недостатньою».[18] Між тим, тільки по Одеській, Дніпропетровській, Харківській і Донецькій областях не обмолочено було зернових на площі 725 тис. га, в тому числі по Донецькій — 150 тис. га.[19] Звідки ж було взято хлібу? На 20 жовтня 1932 р. Україна виконала лише 39% річного плану хлібозаготівлі.[20] У кризовому становищі виявилися інші регіони країни. Багато місцевих керівників розгубилися, часто не володіли ситуацією.

Вихід, як це вже було не раз, знайшов Сталін. Він надіслав у основні хліборобні райони партійно-урядові надзвичайні комісії з необмеженими повноваженнями — будь-якою ціною взяти хліб. На Північний Кавказ відправили комісію Кагановича, у Поволжя — Постишева, Україну — Молотова. Характер діяльності комісії Молотова протягом листопада 1932 р.- січня 1933 р. швидко позначився на всій заготівельній кампанії. Вилучався не тільки хліб, але й продовольство. Це були так звані «натуральні штрафи», що не мали нічого спільного з хлібозаготівками. Це був грабунок, що прирікав селян на вимирання.[21] За три місяці “роботи” комісії з листопада 1932 р. до січня 1933 р. по селянському сектору (колгоспи та одноосібники) було заготовлено 89,5 млн. пудів хліба. У наступні три місяці заготівлю було припинено і в республіку повернули у формі насіневої позики 34,3 млн. пудів хліба. Таким чином, фактично було заготовлено 55,2 млн. пудів хліба тобто по два з лишком пуда на кожного з 25 млн. сільських жителів України. Проте, як підкреслює відомий дослідник С.Кульчицький, припинення заготівель не запобігло виникненню голоду. Іншими словами, причини голоду не слід шукати у діяльності надзвичайних комісій. В основі голоду одна причина: деградація сільського господарства, викликана накладеною на колгоспи продрозверсткою. Він став результатом неграмотної економічної політики, що привела до розвалу колгоспного виробництва, став наслідком авантюристичної спогадії Й.Сталіна виконати п’ятирічку за три роки методами військового штурму.[22]

1933 р. не випадково називають «голодомором». Це був пік трагедії. Ось дані з офіційної довідки ДПУ УРСР від 12 березня 1933 р. У лютому—березні 1933 р. на Україні голодом було охоплено 738 населених пунктів в 139 районах, де голодувало понад 11 тис. сімей, померло від голоду майже 2,5 тис. осіб, захворіло від недоїдання 17,3 тис. У Донецькій області голодувало населення 29 районів, 83 населених пунктів, 573 сім’ї, хворих від виснаження було 409, померло 263 людини. У довідці Донецького обласного ДПУ від 9 березня 1933 р. обкому КП(б)У за період з 27 лютого до 9 березня 1933 р. (усього за 10 днів) в 21 районі області зареєстровано 1008 голодуючих сімей. За період з 1 лютого до 9 березня від голоду по 12 районах померло 267 чоловік, з них 76 — діти. Деякі дані по районах області наведено у наступній таблиці [23].

У найбільш важкому становищі знаходилися Верхнетеплянський, Новопсковський і Старобельський райони. У Новопсковському районі у 18 сільрадах з 34 відмічені факти голодування, опухання і смертності в селах

Шапарське, Лізіно, Целуйково, Булавіновка, Заводянка, Белокуракіно, Макартятіно, Пісаревка, Курячевка та інш. Льодянячі душу випадки зафіковані у багатьох з них. Траплялися факти вживання у їжу людського м'яса. Так, у місті Алчевську було викрито корпорацію, що заготовляла людське, переважно дитяче м'ясо, і доставляла його до ресторанів великих міст. У цьому місті злочинці збували свій крам у готовому вигляді.[24]

Кількість голодуючих та померлих у деяких районах

Донецької області на 9 березня 1933 р.

№ п/ п	Район	К-сть голодуючих	В них членів сімей	Загальна Кількість Померлих	З них Дітей
1.	Новопсковський	190	570	111	38
2.	Старобільський	53	140	45	7
3.	Маріупольський	26	125	1	-
4.	Новоайдарський	12	62	8	3
5.	Біловодський	12	58	32	10
6.	Троїцький	10	39	8	7
7.	Меловський	6	17	13	9
8.	Старокаранський	-	-	2	-
9.	Волноваський	-	-	18	-
10.	Рубежанський	5	22	26	2

У ті голодні роки, підкреслює донецький історик М.Троян, який досліджував цю проблему, в селах Донбасу подібні факти були досить поширені. Він наводить багато прикладів, часто жахливих. Наприклад, у селі Астахово Ровенецького району на птахівник колгоспу «Перше Травня» привезли дохлого коня. За свідченням бригадира, «частина того коня пішла на годівлю курей, а задня частина залишилась. Пріблизно 5 лютого... прийшов Гончаров Андрій Іванович – бригадир з будівництва і попросив, щоб я дав йому конини. Я не відмовив і дозволив йому взяти, причому Гончаров заявив мені, що він не гидус, тим більш, що сім'я сидить голодна. Потім прийшла Хорунжина Феодосія, котра має трьох дітей, і попросила конини для їжі. Я також дозволив їй взяти. Окрім того, сторожі пташника Земляков Василь Степанович і Грибов Сергій Онупрійович заявили мені, що вони брали конину з привезеного коня, варили і їли... Я нікому не говорив, що колгоспники брали дохлу конину для їжі». Становище ускладнювалось тим, що сотні коней гинули від сапу, а твариномогильник, куди збігались собаки, знаходився саме в селі Астахово. I, за визнанням голови Ровенецької КК РСІ Кузьміна, складалися умови для «поширення... сапу не тільки на худобу, але і на людей, оскільки собаки круться серед людей, з ними бавляться діти, а в с. Крепінці... собаку вживали у їжу». Справді, в цьому селі «член колгоспу бідняк Макаренко Григорій, маючи сім'ю з шести осіб при двох працездатних, голодував три дні, і члени сім'ї почали пухнути від голоду. Тов. Макаренко зарізав свою собаку і з'їв її м'ясо. 9 лютого у тому ж селі член колгоспу бідняк Скребцов Федір, маючи сім'ю з одинадцяти осіб, при трьох працездатних, голодував чотири дні... зарізав свою кішку і з'їв її м'ясо». I

в Біловодському районі було відмічено «багато випадків поїдання дохлих коней і один випадок поїдання собак».[25]

У Лбянській сільраді Новопсковського району селяни підтримували себе «головним чином голими кукурузними качанами», з яких пекли коржики. В інших сільрадах цього району (Новорозсош, Булавинівка, Заводянка, Піски, Риб'янцеве) основними продуктами харчування були «кормовий буряк, картопля, кукурудзяні качани, різні зернові відходи, але далеко не в достатній кількості». В селах Ровенецького району, починаючи з січня 1933 року, колгоспники замість муки отримували магару, з якої варили суп, кашу, випікали хліб. «Випечений з магари і інших відходів хліб, — говорилося в одному із документів, — має чорний колір, на смак гіркий; лікарі заявляють, що від такого хліба багато колгоспників страждають захворюваннями шлунку».[26]

В селі Шапарському у березні 1933 року з 212 колгоспних та 18 одноосібних господарств 190, тобто 82,6% абсолютно не мали продовольства... 500 чоловік лежали у лікарні хворі від голоду, а 74 особи померли за січень і двадцять днів лютого. Смертність в окремі дні досягала 8-10 чоловік. Понад половину померлих складали діти віком до десяти років. Доведені до відчаю голодуючі люди, підкреслює М.Троян, йшли на найтяжчі злочини. "Колгоспниця Хригун Домна разом із своєю 16-літньою доночкою 19.02.1933 р. зарізали одинацятирічну дівчинку для вживання в їжу".[27]

Таким чином, навіть сухий виклад фактів, на підставі документів, дозволив донецькому історику красномовно показати трагічне становище селян Донбасу. Беручи до уваги викладене, підкреслює М.Троян, кощунством позвучало твердження Й.Сталіна, який і словом не обмовився про голод, і в січні 1933 р. заявив, що колективізація “знищила бідняцтво на селі. Вона підняла бідноту та нижчі прошарки середняків у колгоспах на становище людей забезпечених, знищивши тим самим процес розорення та зубожіння селянства... Тепер селянин – забезпечений господар, член колгоспу, має у своєму розпорядженні трактори, сільгоспмашини, насінні фонди, запасні фонди і т.д. і т.п.”.[28]

Документи свідчать про те, що голодували й гинули не тільки одноосібники, а й колгоспники. Так, в селі Целуйково Новопсковського району за січень і лютий 1933 року з 29 померлих від голоду 11 були одноосібниками. В січні 1933 року тут помер від голоду колгоспник Тимофій Лобач. Через три дні сконала і його дев'ятнадцятирічна доночка. Інші шість членів цього сімейства лежали хворі від голоду. Ситуація вимальовується ще більш трагічною з урахуванням того, що Тимофій Лобач «працював у колгоспі добре, сім'я мала 737 трудоднів». Не менш трагічно завершилось життя колгоспника Сухоставського, який помер від голоду у віці 21 року. Мабуть, була вирішена й доля його дружини і двох дітей, які лежали безсилі від голоду. Подібних трагедій було безліч.[29]

Не можна сказати, що голодуючим не намагалися надавати допомогу. У січні 1933 р. чотирьом областям був знижений план хлібозаготівель, у тому числі Донецькій на 2 млн. пудів.[30] У лютому 1933 р. на Україну приїхав П.П.Постишев, побачив страхітливу картину голоду і включився в роботу по порятунку людей,

насамперед дітей. До березня вдалося створити харчувальні пункти для 60 тис. дітей.[31]

У Донецькій області у квітні 1933 р. відкрили сезонні ясла на 302 тис. малюків, в сільських стаціонарах 20% ліжок відвели на лікування виснажених від голоду, з обласних ресурсів виділили 10,4 тис. пайків для ясель і 10 тис. на гарячі сніданки школярів. У дитячих установах України знаходилося майже 23,4 тис. дітей, в тому числі з Донецької області понад 2,5 тис. Для їх забезпечення на травень — липень 1933 р. було асигновано 4,1 млн. крб., зокрема для Донецької обл. виділили 150 тис. крб.[32]

Багатьом голодуючим районам надавалася фінансова, продовольча, медична допомога, але вона була недостатньою, а нерідко і запізнілою. Все це було краплею милосердя в морі горя і страждань людей, голодомор пройшовся безпощадним катком територією України. Після цього залишилися напівспорожнілі, а часто і цілком вимерлі села. За неповними даними людські втрати на Україні від голоду 1932—1933 років вельми значні від 5,5 до 7,5 млн. осіб.[33] Історики ще не готові назвати точної кількоті жертв голодомору серед національних меншин в Україні, але, як визначає В.Марочко, факт їх масової смертності очевидний. Від голоду масово гинули російські селяни.. Аналогічна картина спостерігалася і по всій Україні. Жертвами голоду були також і селяни-євреї. У 1930 р. вони становили 8,7% єврейського населення України — 145 тис. чол. Ввнаслідок суцільної колективізації та політики розкуркулення, олоду й масової депортації зникли з України і німецькі колоністи. Голод в Україні був трагедією для національних меншин, які мешкали тоді в республіці. Це беззаперечний історичний факт. Тоталітарна система не прагнула створити умов для всебічного розвитку однієї нації. Вона була насамперед інституцією соціально-політичного змісту, а не мононаціональною.[34]

Кризові явища в розвитку села загострили проблему продовольчого забезпечення робітників та службовців Донбасу. Різко зросли ціни на колгоспних базарах, частим явищем були перебої в постачанні продовольства тощо. В умовах нормованого постачання важливу роль грава система громадського харчування. Найбільшого розвитку вона, досягла наприкінці 1934 року, коли в юдельнях Донбасу харчувались близько одного мільйона робітників і членів їх сімей. Але в організації громадського харчування було безліч недоліків. Так, навесні 1933 року при обстеженні шахт №5/6 і 7/8 було встановлено, що в юдельні через відсутність достатньої кількості обідів, безладдя і великі черги «частина робітників залишились без їжі перед спуском в шахту». З'ясувалось також, що «їх сім'ї їдять 1—2 рази в день... переважно скромне — крупа і вода... є випадки захворювання дітей від недоїдання». Цікаві у цьому зв'язку є спогади М.Конончук, уроженки села Залізне (сьогодні селище новгородське поблизу Дзержинська):"Коли мені було 12 років, мій батько добровільно віддав усе, що мав у колгосп, а сам пішов на шахту імені Артема, тому що потрібно було кормити нас... На шахті давали 500 грамів хліба батькові і нам на дев'ять душ по 200 грамів. Мама порівну ділила між нами хліб і говорила:"Хоч зараз з'їжте, хоч поділіться". Я з'їдала одразу ісиділа тихенько до наступного дня.. Старший брат Василь збирав картопляні очистки... Які вони були смачні! Потім... я закінчила педшколу. Поїхала до Львова. Хтось дав мені газету за

1933 рік, де писалося, що в Радянському Союзі голод, люди людей їдять...” Кнібалізм був звичним явищем.[35]

Занепад сільськогосподарського виробництва якоюсь мірою компенсувався розвитком робітничого городництва. Донецьким робітникам було виділено землю строком на 7 років без обкладання їх грошовим або натуральним податком. Число робітників, які мали індивідуальні городи, зросло в Донбасі з 262 тисяч в 1933 році до 700 тисяч наприкінці 1936 року. Уже в 1934 році за рахунок індивідуального господарства робітники Донецької області задовольняли свої потреби в овочах на 90% і в картоплі — на 72%. Окрім того, в 1937 році 445 тисяч сімей вирощували в домашньому господарстві худобу і птицю.

Але треба визнати, що подібний шлях вирішення продовольчої проблеми мав вимушений характер, як і допомога селу, знекровленому голодом 1933 року. Загальну чисельність померлих від голоду в Донбасі ще не встановлено. Та цілком очевидно, що найбільше постраждали від голоду суто сільськогосподарські райони. Голод був безпосереднім наслідком примусової колективізації та сумнівної політики хлібозаготівель. Такою була ціна «великого перелому».

За офіційною версією, як зазначають дослідники Л.Польовий та Б.Чирко, на Україні був не голод, а “симуляція голоду”, або ж інспіровані куркульством “голодні настрої”... Насправді на Україні був справжній голодомор, що загнав у могилу мільйони громадян республіки. Матеріали архівів, опубліковані документи, спогади очевидців малюють жахливі картини прояву голоду: нелюдські страждання людей, спустошені українські, російські, німецькі польські, єврейські села, кнібалізм... В той же час з трибуни партійних форумів з одержимістю божевільних продовжували стверджувати, що голоду “немає” і бути “не може”. ...У розпалі голод. А з трибуни червневого (1933 року) пленуму ЦК КП(б)У лунало: “Інтереси кожного колгоспника оберігаються та захищаються політикою нашої пролетарської держави. Колгоспне будівництво під керівництвом пртії гарантує найкращі умови ведення соціалістичного господарства і найкраще забезпечення інтересів самих голгоспників, гарантує здійснення гасла тов. Сталіна про перетворення кожного колгоспника в заможного”.[36] Минулого не змінити, але знати про нього – наш моральний обов’язок.

Голод в Україні 1932-1933рр. – не історична минувшина, а одна з маловивчених проблем нашої історії. Її вивчення активізувалося у зв’язку з 60-ю річницею голодомору в Україні та указом Президента України “Про заходи у зв’язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні”[37] та продовжується і донаших днів.

Список літератури

1. Комсомолець Донбасса. – 1991. – 13 декабря.
2. Веселова О.М. Міжнародна науково-теоретична конференція “Голод-геноцид в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків”.// Укр. іст. журн. – №1. – 2000. – С.151-152.
3. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.).–К.,1999.–С.171.
4. Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. – К., 1991. – С.218.
5. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Джерела про колективізацію і голод на Україні.// Архіви України. – №6. – 1990. – С.40.

6. Правда Украины.– 1988. – 16 октября.
7. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг.// Новые страницы в истории Донбасса: Ст. кн. 2. – Донецк, 1992. – С.44-45.
8. ЦДАГО, Ф. 1, оп. 7, спр. 147, арк. 17.
9. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.,1990. – С.148.
10. Там же. – С. 151.
11. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.45.
12. Задніпровський О. Голод в історії України: короткий нарис (Х-ХХ ст.). – Донецьк, 1999. – С.36.
13. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.45-46.
14. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935 гг. – М., 1957. – С.423-424.
15. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.46.
16. 33-й голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С.220.
17. Троян М. Голод // Донбас. – 1989. – №3. – С.84.
18. Голод 1932-1933 років на Україні... – С.50.
19. Там же. – С. 282.
20. ЦДАГО України, Ф. 1,оп. 8, спр. 281, арк. 91.
21. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.47.
22. С.Кульчицкий Трагедия, которая могла не случиться. Правда Украины.– 1988. – 16 октября.
23. Дані наводяться за матеріалами: Голод 1932-1933 років на Україні... – С.429-430, 418-420; ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 19-21.
24. Соловей Д. Голота України. Ч.1. – Дрогобич, 1993. – С.192.
25. Троян М. Голод // Донбас. – 1989. – №3. – С. 80-81.
26. Там же. – С. 81.
27. Там же. – С. 80-81.
28. Сталін Й.В. Твори. – Т. 13. – С.402.
29. Троян М. Голод... – С. 81.
30. Голод 1932-1933 років на Україні... – С.332.
31. Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С. 188.
32. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.48.
33. Голод 1932-1933 років на Україні... – С.77-78, 80-82.
34. Марочко В.І. Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр.// Укр. іст. журн.– 1993.- №10.– С.50-51.
35. Борисенко В. Голод именем партии// Жизнь. – 1999. – 5 ноября.
36. Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації// Укр. іст. журн. – 1993. – №4-6. – С.68-69.
37. Див. докладніше: Указ Президента України “Про заходи у зв’язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні”// Голос України. – 1993. – 26 лютого

Поступило в редакцію 17 augusta 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 37-43.

УДК [930.1+01] (477.75)

Непомнящий А. А.

НАЧАЛЬНЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ КРЫМСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ

Различные формы библиографической литературы, сложившиеся в процессе исторической эволюции, опосредовано отражают духовные запросы общества в целом, доминанты разных культурных этапов, их психологическую атмосферу. Изначальная справочная функция рассматриваемого источника дает обильный материал для суждений об общественных интересах и вкусах. Поэтому история справочно-библиографической литературы является одновременно и историей потребителей этой литературы [1, с. 3-5; 2, с. 35]. Как всякий исторический источник, справочно-библиографическая литература историко-краеведческого профиля несет на себе печать тех условий, в которых она возникла, и, в свою очередь, отражает эти условия. Семантический анализ ее текстов позволяет осуществить частичные реконструкции истории, культуры и общественной психологии определенной эпохи и среды. Поэтому для историка исследование о ходе развития и особенностях историко-краеведческих справочно-библиографических литературных форм может служить дополнительным информационным каналом и источником для сравнений, аналогий. Особенность информационной функции рассматриваемого источника состоит в том, что он создавался специально для наведения справки и несет относительно свернутую информацию.

История отдельных этапов развития библиографических исследований в Крыму стала объектом специальных исследований в трудах Е. Е. Гопштейна, Ф. П. Максименко, В. В. Симоновского. В составленном Е. Е. Гопштейном справочнике "Библиография библиографических указателей литературы о Крыме" (1930 г.) [3] впервые была предпринята попытка свести воедино все известные до того времени крымоведческие библиографические пособия, которые снабжены аннотациями. Во вступительной статье библиограф проследил динамику исследований полуострова, которую он справедливо связал с важнейшими вехами крымской истории. В списке библиографических работ, подготовленных Ф. П. Максименко, подробно рассмотрены наиболее крупные историко-краеведческие справочники, приведены известные составителю рецензии на них [4]. В этом обобщающем труде обстоятельно проанализировано состояние библиографической работы в Крыму в 1920-е гг. Указатель Ф. П. Максименко является единственным источником о существовании ряда крымоведческих пособий, которые были подготовлены в "Золотое десятилетие Советского краеведения", но не изданы. История библиографических исследований на полуострове рассматривается и в разработках В. В. Симоновского, который представил краткую характеристику известных ему печатных и рукописных крымоведческих каталогов [5].

Григорий Николаевич Геннади

Первым обзорным библиографическим списком историко-краеведческой литературы о Крыме является составленный Шарлем Генри Габриэлем Монтандоном (род. 1792 г.) "Каталог наиболее известных произведений, которые содержат упоминания о Крыме" (1834 г.) [6, с. 364-367]. Он включает, в основном, записки путешественников конца XVIII – I трети XIX века.

Основателем крымской исторической библиографии по праву может считаться известный российский библиограф-энциклопедист Григорий Николаевич Геннади (1826-1880). Его книговедческое наследие оценивалось на разных этапах развития историко-библиографических

исследований далеко неоднозначно. Вплоть до последней трети XX в. к нему было "зинято относиться как к "барину-дилетанту, не умевшему или не желавшему серьезно трудиться" [7, с. 4].

Г. Н. Геннади родился в С.-Петербурге в семье выходцев из Греции. Детские годы он провел в родовом имении в Смоленской губернии. Начальное образование юноша получил в Сычевском уездном училище этой же губернии, а затем в Московском пансионе Чермака [8, л. 15-17]. Свое обучение он продолжил на юридическом факультете Московского университета, который окончил 5 ноября 1847 г. с аттестатом на степень "действительного студента" [9, л. 1-4]. Сухие строки формуллярных списков, повествуя о его дальнейшей карьере, как будто исключают саму возможность работы их обладателя на ниве библиографии. В 1851 г. Григорий Николаевич был определен в С.-Петербургскую палату государственных имуществ канцелярским чиновником [10, л. 1 об.-2], откуда уже 22 ноября 1851 г. переведен на должность почетного смотрителя Сычевского уездного училища. С 1861 по 1863 гг. он также служил мировым посредником второго участка Сычевского уезда Смоленской губернии и директором тюремного комитета этого уезда [11, с. 6]. Дослужившись до чина надворного советника Г. Н. Геннади вышел в отставку. После смерти отца он стал обладателем весьма крупного состояния: недвижимости

в Москве, С.-Петербурге, крупных земельных угодий в Смоленской и Ярославской губерниях. Это давало ему возможность длительное время проводить за границей. Так, последние годы жизни он провел в Берлине и Дрездене [12]. Умер исследователь в С.-Петербурге от воспаления легких [13].

Библиографическое наследие Г. Н. Геннади после его смерти было систематизировано известным книговедом, заведующим отделом редких книг Румянцевского музея Удо Георгиевичем Иваском (1878-1922) в "Списке трудов и изданий Г. Н. Геннади" [22, с. 13-61], который учитывает 162 работы [14]. Данный указатель трудов Григория Николаевича до сих пор является наиболее полным.

Г. Н. Геннади заявил о себе как библиограф уже в 1850-х годах, когда опубликовал свою картотеку статей губернских ведомостей по географии, этнографии и статистике (Таврическая губерния не учтена), а также перечень имевшихся печатных изданий о русских монастырях и церквях [15]. Библиография в эту эпоху воспринималась как синтетическая наука о книге вообще, включавшая в себя целый комплекс наук. И это не являлось только лишь следствием слабой развитости ее теории. Это был результат недифференцированности гуманитарных знаний, некий отголосок энциклопедизма XVIII века. Библиография воспринималась как часть истории культуры, просвещения, как историческая наука, а библиограф, соответственно, должен был быть историком литературы и книговедом.

Значительно выросший в середине XIX века интерес к Крыму в связи с событиями Восточной (Крымской) войны (1853-1856 гг.) побудил Г. Н. Геннади заняться разработкой этого аспекта библиографии. В 1855-1856 гг. на страницах "Вестника императорского Русского географического общества" им был опубликован список иностранных сочинений о Крыме (XVIII – I пол. XIX вв.) [16]. В нем были указаны наиболее известные сочинения путешественников как иностранных, так и российских, вышедших на европейских языках (С. Бруннер, А. Н. Демидов и др.), и популярные крымоведческие опусы той эпохи: Монтандон, Примоде и др. Приведены также русскоязычные переводы или разбор этих трудов в отечественных периодических изданиях. Важной составляющей этих списков является наличие аннотаций составителя к наиболее значимым сочинениям. Этот библиографический перечень в дополненном виде был перепечатан в 1857 г. в ведущем библиотечном парижском издании "*Courtier de la Librairie Jeannot*" (№№ 23, 28).

Спустя десятилетие "Список сочинений о Крыме" Г. Н. Геннади опубликовал на страницах авторитетного крымоведческого издания "Записок Одесского общества истории и древностей" [17]. С просьбой подготовить такую библиографию к Григорию Николаевичу обратился секретарь Общества Н. Н. Мурзакевич [18, л. 3-4]. "Список" состоял из трех разделов: "Книги на иностранных языках", "Русские книги" и "Виды Крыма". Учтено 214 названий. Указаны известные составителю рецензии. Наиболее значимые труды аннотированы. Автор указателя отметил во введении, что со временем надеется присоединить к данной библиографии и список журнальных статей "довольно многочисленных и разбросанных в разных изданиях". Пока же Г. Н. Геннади ограничился лишь указанием выборочных статей наиболее крупных крымоведов – Б. В. Кёне,

П. И. Кёппена. Особенный интерес вызывают критические аннотации библиографа. Они свидетельствуют о его хорошем знании уровня крымоведческих исследований 60-х годов XIX века и основных тенденций развития исторической науки в области изучения прошлого Крыма. Не случайно краевед в это же время издал в собственном переводе и со своими примечаниями "Записки графа Сегюра...", стал автором примечаний к "Памятным запискам А. В. Храповицкого" – важным источником по истории полуострова конца XVIII века [19].

Крымоведческие публикации занимали значительное место и в подготовленном Григорием Николаевичем библиографическом указателе русской археологической литературы за 1858-й и последующие годы [20].

Собранный за долгие годы богатейший биобиблиографический материал Г. Н. Геннади решил опубликовать в виде энциклопедического словаря. В Берлине он предпринял издание "Справочного словаря о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 г." При жизни исследователя вышли первые два тома (до буквы "М" включительно) [21]. Спустя почти тридцать лет после его смерти был издан третий том (буквы "Н-Р") [22]. В личных архивных фондах библиографа в Институте русской литературы (Пушкинском доме) РАН и Отделе рукописей Российской национальной библиотеки (г. С.-Петербург) сохранились отдельные отрывочные материалы к этому изданию, в том числе и не опубликованные части [23]. Изданные тома и рукописи содержат биобиблиографические справки о историках и ряде общественных деятелей Крыма: А. Б. Ашике, А. Ф. Арендте, З. А. Аркасе, П. В. Беккере, П. И. Кёппене, Д. М. Княжевиче и многих других. Краткие биографические справки снабжены перечнем основных трудов и некрологов.

Биобиблиографические крымоведческие разработки Г. Н. Геннади стали прочным фундаментом для дальнейших изысканий.

Оригинальный вклад в развитие крымоведческих историко-библиографических исследований внес литератор, военный медик Николай Николаевич Вакуловский (род. в 1853 г.). Краткие биографические справки, порой противоречащие друг другу, об этом библиографе содержаться в некоторых справочных изданиях, в частности у С. А. Венгерова. Однако собранные там сведения, по выражению самого Н. Н. Вакуловского, "частично неверные" [24, л. 1]. Восстановить основные вехи жизни и творческого пути этого краеведа Крыма удалось благодаря привлечению материалов его личных фондов в ИРЛИ (ф. 372) и РНБ ОР (ф. 125). Н. Н. Вакуловский родился в семье врача в Красном Селе, С.-Петербургской губернии. После окончания гимназии и Медико-хирургической академии служил в военно-морском ведомстве судовым врачом на различных кораблях, участвовал в военных кампаниях 1883-1855 гг. [25, с. 118]. Еще со студенческих лет Н. Н. Вакуловский развернул обширную деятельность на литературном поприще. По его собственному замечанию, "деятельность моя в русской печати настолько разнообразна, что составить перечень писанного мною очень затруднительно. Число одних моих рецензий и библиографических заметок доходит до трех тысяч..." [24, л. 1].

Николай Николаевич Вакуловский

Библиографическая деятельность Н. Н. Вакуловского приобрела широкую известность в стране. Он являлся действительным членом, членом-корреспондентом или сотрудником огромного числа местных ученых обществ, лично знал и переписывался со многими краеведами Крыма (в частности, В. Х. Кондараки [26]; Ф. Д. Вебером [27] и др.). Выявлен ряд рецензий Н. Н. Вакуловского в центральных изданиях с обзором новинок крымоведческой историко-краеведческой литературы [28], ряд публикаций по историко-краеведческим сюжетам, связанным с Крымом, охране памятников и организации научного изучения полуострова.

В 1883 г. в двух номерах "Севастопольского справочного листка" Н. Н. Вакуловский поместил собранные им "Материалы для библиографии о

городе Севастополе", которые включали подробную подборку книг и журнальных статей по истории развития города, а также указание общих крымоведческих работ [29]. Важно отметить, что данная библиографическая подборка, выявлена нами не фиксируется в библиографических указателях библиографий. Она очевидно, не использовалась другими библиографами Крыма, так как большая часть приведенных в ней указаний не встречается в других справочниках, что определяет ее особое значение.

Человек необыкновенно увлеченный Н. Н. Вакуловский не был только коллекционером библиографических названий. Он собрал ряд уникальных личных коллекций (русских птиц и яиц их, гербарий русской флоры, собрание рукописей ученых, фотографий, прекрасную библиотеку). По признанию современников к концу XIX века он стал "едва ли не одним из лучших теперь библиографов" [25, с. 119]. Его вклад в развитие отдельных направлений крымоведения еще ждет своего исследователя.

Ряд ценных научно-справочных библиографических разработок по крымоведению подготовленных в данный период не был опубликован. Среди них, прежде всего, несомненный интерес представляет биобиблиографический словарь по крымоведению, составленный в 1880-х годах неизвестным автором [30, л. 1-123]. В

рукописном виде этот труд был представлен для рецензирования, а возможно, и публикации в Русское географическое общество (г. С.-Петербург) в 1880-х годах. Так и оставшийся в рукописи справочник сохранился в архиве Русского географического общества. Хронологически в нем охвачены работы с XIII века до середины 80-х годов XIX столетия. Приведены достаточно подробные биографические справки об историках Крыма разных эпох (например, очерк об арабском географе и путешественнике XIV века Абулфеде, оставилшим описание Крыма); исследователях полуострова конца XVIII – XIX века: З. А. Аркасе, А. Б. Ашике, К. Э. Байере, П. В. Беккере, Ф. К. Биберштейне, И. П. Бларамберге, О. Г. Блау, С. С. Боброве, В. Б. Броневском, Ф. К. Бруне, Л. С. Вакселе, К. И. Габлице, Г. Айвазовском, архиепископе Гаврииле (Розанове), Н. Б. Герсеванове, Н. А. Демидове. П. Дюбрюксе, В. Ф. Зуеве, Е. Е. (Г. К. Э.) Кёлере, Б. В. Кёне, П. И. Кёппене, Н. Э. Клеемане, Э. Кларке, С. С. Куторге, Ф. Лагорио, П. А. Левашове, И. М. Муравьеве-Апостоле, А. Н. Муравьеве, П. С. Палласе, П. Ю. Сабатье, С. Сестренцевиче-Богуше, Х. Х. Стевене. Библиографический словарь, подготовленный примерно за 10 лет до выхода в свет 1-го выпуска "TAURICI" Акс. И. Маркевича, содержит не только библиографические очерки, но и оценки творчества указанных краеведов Крыма, библиографию трудов этих и сотен других исследователей, не удостоенных библиографической справки, перечень известных составителю рецензий на данные труды, списки литературы о жизни и деятельности наиболее крупных фигур исторической науки Крыма того времени. Справочник содержит богатейшую библиографию зарубежных книг о Крыме, зачастую с краткими но емкими характеристиками об их научной ценности. По концентрации указаний историко-краеведческих материалов данный труд и сегодня не потерял актуальности. Однако проверка нами ряда библиографических указаний "de visu" выявила большое количество ошибок (описок) составителя. Ряд сочинений, большей частью иностранных, до сих пор не удалось обнаружить даже в крупнейших хранилищах СНГ (в том числе, в уникальном книжном собрании "Россика" Российской национальной библиотеки).

Подвижниками развития крымской библиографии оставлено обширное научное наследие. Вместе с тем, значительный корпус наработок как опубликованных, так и рукописных исследований в области изучения истории этнографии народов Крыма остался вне поля их зрения. Сейчас ведется работа над фундаментальным библиографическим указателем "Изучение истории и этнографии народов Крыма (конец XVIII – начало XX века)". Его хронологические рамки очерчены временем присоединения Крыма к Российской империи в 1783 г., после чего начался всплеск исследований края российскими и европейскими путешественниками и учеными и 1920 г. – временем окончательного установления Советской власти в Крыму, с чем связан новый этап в развитии краеведческого движения. Главным критерием отбора публикаций для помещения в данном указателе станет наличие в них информации, связанной с историей и этнографией крымских этносов. В справочник будут включены все выявленные исследования на европейских языках. Это позволит воссоздать объективную картину историко-краеведческих исследований Крыма в досоветское время.

Список литературы

1. Острой О. С. История искусствоведческой библиографии в России (XI – нач. XX вв.). – Л.: Изд-во ГПБ, 1991. – 224 с.
2. Рубакин Н. И. Этюды о русской читающей публике // Его же. Избранное. – В 2-х т. – М., 1975. – Т. I. – 224 с.
3. Гопштейн Е. Е. Библиография библиографических указателей литературы о Крыме. – Симферополь: Изд-во ОПИК, 1930. – 15 с.
4. Максименко Ф. П. Матеріали до краснавчої бібліографії України 1847-1929 р. Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УРСР, Бесарабії й Криму. – Київ: Вид-во Всеноардної бібліотеки України, 1930. – 264 с.
5. Симоновский В. В. Очерк библиографической работы в Крыму // Библиография. – 1929. – № 4. – С. 118-120.
6. Montandon C. H. Guide du voyageur en Crimée orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimée. – Odessa, 1834. – 387 p.
7. Равич Л. М. Г. Н. Геннади (1826-1880). – М.: Книга, 1981. – 128 с. – (Деятели книги).
8. РНБ ОР, ф. 178, д. 8.
9. РНБ ОР, ф. 178, д. 1.
10. РГАЛИ, ф. 149, оп. 1, д. 1.
11. Иваск У. Г. Григорий Николаевич Геннади. (Обзор жизни и трудов). – М., 1913. – 64 с.
12. [Г. Н. Геннади. Некролог] // Голос. – 1880. – № 59. – 28 февраля; [Г. Н. Геннади. Некролог] // Новое время. – 1880. – № 1437. – 27 февраля.
13. Геннади, Григорий Николаевич // Газета А. Гатцука. – 1880. – № 11. – 15 марта. – С. 181; ♀ Г. Н. Геннади // Петербургский листок. – 1880. – № 41. – 28 февр.
14. См. также: Иваск У. Г. Геннади, Григорий Николаевич // Русский биографический словарь. – М., 1914. – Т. Гааг-Гербель. – С. 391-394.
15. Геннади Г. Н. Список книг о русских монастырях и церквях. – СПб., 1854. – 2, 47 с.
16. Геннади Г. Н. Список сочинений о Крыме. I. Сочинения иноязычные (список первый) // Вестник императорского Русского географического общества (1855). – 1856. – Ч. 15. – Кн. 4. – Отд. 4. – С. 55-62; Его же. Список сочинений о Крыме. Дополнение к I списку; II. Книги о древностях Крыма (список второй). Статьи в заграничных периодических изданиях // Там же. – 1856. – Ч. 16. – Кн. 1. – Отд. 4. – С. 30-33.
17. Геннади Г. Н. Список сочинений о Крыме // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 623-644.
18. РГАЛИ, ф. 149, оп. 1, д. 21.
19. Записки графа Сенюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785-1789) / Пер. с франц. и прим. Г. Н. Геннади. – СПб., 1865. – 186, III с.; Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй / Прим. Г. Н. Геннади – [М., 1862]. – 2, 24, 294 с.
20. Геннади Г. Н. Библиографический указатель русской археологической литературы за 1858-й год // Известия императорского Археологического общества. – СПб., 1861. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 79-87.
21. Геннади Г. Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 г. – Берлин, 1876. – Т. I. – VI, 351 с.; 1880. – Т. 2. – 433 с.
22. Геннади Г. Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 г. – М., 1908. – Т. 3. – 291 с.
23. ИРЛИ, ф. 497, д. 2, л. 1-3; РНБ ОР, ф. 178, д. 11, д. 15, л. 1-184.
24. РНБ ОР, ф. 125, оп. 1, д. 1.
25. А. П. Николай Николаевич Вакуловский // Научное обозрение. – 1897. – № 5. – С. 118-122.
26. ИРЛИ, ф. 125, д. 10, л. 1; ф. 372, д. 135, л. 1-8.
27. ИРЛИ, ф. 372, д. 43, л. 1-2.
28. Вакуловский Н. Н. [Рец. на кн.: Кондараки Х. Х. "Универсальное описание Крыма", 1875] // Новости. – 1877. – 26 февраля; Его же. [Рец. на кн.: Кондараки Х. Х. "Универсальное описание Крыма. Ч. 1", 1873] // СПб. ведомости. – 1873. – 23 сент.
29. Вакуловский Н. Н. Материалы для библиографии о городе Севастополе // Севастопольский справочный листок. – 1883. – № 83. – 16 октября; 1884. – № 29. – 8 апреля.
30. АРГО, разряд 39, д. 20.

Поступило в редакцию 20 августа 2001 г.

Петровський В. В.

КРИМСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАХОДУ

Опубліковані українською пресою 5 грудня 1991 року результати референдуму щодо незалежності республіки вразили суспільну думку, бо навіть у Криму 54,1 відсотка жителів підтримали це рішення. Ставши прикладом моделі мирної революції, Україна затим проголосувала за Л.М.Кравчука як символ стабілізації та центристських підходів. Однак синхронно з таким розвитком подій лунали голоси тих політиків, що не бажали примиритися з розпадом Радянського Союзу, пророкуючи ледь не широкомасштабні війни на його території на кшталт югославських. Скажімо, мер північної столиці Росії А.Собчак в інтерв'ю газеті «Фігаро» 4 грудня 1991 «малював» апокаліптичні образи ядерного протистояння між Росією й Україною, порівнюючи їх з Сербією та Хорватією відповідно.[1] Хоча його прогнози справдитися не могли, але на протязі шести років українсько-російські відносини серйозно лихоманило, і значною мірою – через невирішенні питання про належність Криму, Севастополя, долі Чорноморського флоту. Фактично Кримський півострів перетворився на найбільш вибухонебезпечний для подальшої стабільності України анклав, став приблизно таким місцем, яким для Молдови було Придністров'я. Але якщо в розв'язанні конфлікту Кишинів користав спершу силу, потім – допомогу сусідніх держав, то Україна в основному обійтися власними силами, не застосовуючи радикальних методів.

Західні історики, політологи, оглядачі, політичні й військові діячі уважно слідкували за ситуацією в Криму. Аналізом підходів сторін до вирішення питання належності Севастополя, рівня кримської автономії, позицій населення й лідерів України та Росії займалися такі автори, як Е.Вілсон, Т.Кузьо, Р.Солчаник, П. ван Гам, В.Кінкейд, Я.Браммер, Д.Лепінгвелл, К.Коверт, Д.Яворський, Д.Сецер, Т.Ланд, Г.Сасс, А.Мошес, Д.Шерр, М.Молчанов та інші. Задум автора статті – розглянути найбільш характерні погляди західних вчених, політиків щодо вказаних вище проблем, виявити співпадання з реальністю чи помилковість прогнозів і висновків з подальшою еволюцією російсько-українського переговорного процесу.

Напружені дебати відносно територіально-адміністративної належності Кримського півострова спалахнули закономірно, і не тільки тому, що російська еліта поставила під сумнів рішення 1954 року про його передачу до складу радянської України. По-перше, для України вихід до Чорного моря, можливість активної участі в Балтійсько-Чорноморському блоці держав відкривала шанс на ключову роль, змінивши, нарешті, свій звичайний геосторичний чинник «окраїни».[2] По-друге, відмічав професор Канадського інституту українських

КРИМСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАХОДУ

студій Р.Марплз, визнання Заходом за Росією статусу правонаступниці СРСР призвело до того, що майже два роки Україна була де-факто міжнародною парією.[3]

Професор Колумбійського університету О.Мотиль, торкаючись теоретичних основ українсько-російських конфліктів, писав: тріумф ельцинської революційної еліти означав схилність до імперства й сильної влади. Російські політики 90-х років вважали державу інструментом революційної трансформації, мали неприкриті месіанські наміри, як і всі революціонери взагалі. Для багатьох росіян радянська експансія фактично виглядала російською, а радянські поразки або втрати – теж вважалися насамперед російськими.[4]

В кримській проблемі сплелися, якщо використати оцінку А.С.Тамінез, два типи інтересів російської еліти: реальна політична та економічна користь і більш абстрактні інтереси престижу, психологічного вдоволення й законності.[5]

Навряд чи перебільшує в своїх роздумах значення півострова для України та Росії Р.Волчук. Дійсно, для Росії значення Криму величезне насамперед з точки зору військового впливу на Україну й Чорноморський регіон. Не менш важливий і широкий стратегічний підтекст: росіяни розраховують у майбутньому відновити своє панування на Чорному морі (з оновленим флотом) і таким чином обмежити зростаючий вплив Туреччини в мусульманському світі, одержати перевагу при доступу через Босфор і Дарданелли до Середземномор'я. Для України забезпечення державного кордону на півдні практично неможливе при перевазі російського населення в Криму та значно сильнішого від українських військово-морських сил російського Чорноморського флоту.[6]

Добре відомо, що наявність у Криму переваажної більшості росіян та російськомовних українців, серед яких надто впливовим фактором залишається “радянськість”, обумовила особливу позицію населення ще стосовно “перебудови” й демократизації суспільства. Як вказував співробітник науково-дослідного інституту радіо “Вільна Європа” та “Свобода” в Мюнхені Р.Солчаник, уже після прийняття закону про державний статус української мови 28 жовтня 1989 року перед жителів Криму швидко поширився страх перед “насильницькою українізацією”, хоча він був абсолютно безпідставним. Однак уже влітку-осені 1989 місцева комуністична номенклатура очолила рух за відновлення автономії Криму, щоб перетворити його на своєрідну “резервацію”, дистанціювавшись від небажаних змін та влади Києва.[7]

Крах Радянського Союзу надав росіянам Криму, на думку президента асоціації по вивченю націоналізму Я.Бреммера, статус першорядної титульної нації, тому вони виступили за воз’єднання з Росією. Взагалі росіяни України більш урбанізовані, мають в середньому вищий рівень освіти й заробітної плати (346 крб. проти 314 восени 1991 року), ніж українці, а в Криму – свої органи управління. Взяті в цілому, вказані чинники сприяли їхній етнополітичній мобілізації. До кінця грудня 1992 на території Криму не діяли структури представника президента України. Крім того, суттєві поступки київської влади російському населенню півострова прискорили відновлення кримським парламентом 20 травня 1994 року дії місцевої Конституції, прийнятої двома роками раніше. Вона передбачала

кримське громадянство, власні збройні сили, а відносини з Україною будувалися за принципом міждержавних стосунків. Але кримські татари, які стали нетитульним народом на власній батьківщині (значна частина з них не мала виборчих прав), замість підтримки автономії надали перевагу зміцненню унітарної української держави. Навіть коли уряд України, побоюючись відчуження росіян, ігнорував більшість вимог татарського населення, останнє почало схилятися до підтримки Руху, але не російського сепаратизму. Хоча, звичайно, татари дійсно відігравали другорядну роль в політичних подіях.[8] Але, як пише експерт з пострадянських проблем Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні А.Лівен, татар очолюють віддані справі, рішучі й благородні лідери, загартовані роками поневірянь у радянських в'язницях. 18 травня 1994 року, на знак пізвікової річниці депортациї татар та інших меншин з Криму, вони вивели на вулиці біля 200 тисяч своїх земляків, тобто 80 відсотків всього татарського населення півострова. На відміну від масової політичної мобілізації татар, прибалтійських народів, українських націоналістів, російські жителі Криму виявилися не в змозі виставити навіть більш-менш численні пікети біля будинку свого парламенту.[9]

Взагалі росіян хвилює, зауважує професор М.Молчанов, питання подальшої «татаризації» Криму і скорочення Києвом меж російської автономії. Російські політики розраховують таким чином: якщо Москва програє битву за російську автономію на Кримському півострові, в такому разі залишиться мало надій на перемогу в Естонії, де дебатується проблема Нарви, або латиській Ризі. Саме Крим слугить очевидним проявом напів-реальної, напів-уявної небезпеки для російської національної гордості й політичної ідентичності. Для Росії територіальна втрата півострова може все ще сприйматися як «скорочення залишків колишніх «колоніальних» або псевдо-колоніальних володінь». Тому, скажімо, Т.Кузьо й заголовував, що українська «небезпека» для Росії – не військова , а політична, культурна й психологічна. У свою чергу , Україна не бажає втішатися таким розумінням втрати Криму, тому вона фактично більш чутлива до кримської проблеми, ніж Росія. Тому з обох сторін національні гордоці та історична пам'ять підносяться до найвищого принципу.[10]

Добре відомо, що в Конституції Росії 1993 року не вказано, що Крим – російська територія, але, як вважає Т.Кузьо, територіальні претензії часто проявляються в психології, ностальгії. Де початок чи кінець російської території – зрозуміти важко, бо росіяни, подібно сербам або туркам, бачать батьківщиною всю колишню імперію. Свого часу Л.Кравчук, розмірковуючи про значення історичних кордонів, риторично запитував: за яким століттям їх потрібно визначати – X чи IV? Чи, можливо, вимагати від Росії повернення 325 тисяч км² колишньої території України, яка була передана їй у 1924 році? Чому, дивувався автор статті в «Літературній Росії» , відлік належності Криму ведеться з 1954 року , а Курільських островів – з 1855 року ?[11]

Історики української діаспори давно намагалися довести природну належність Криму до праукраїнських земель, і не лише на основі існування Тмутарацанського князівства у 965 – 1117 роках. В 1993 році професор політичної теорії університету Манітоби Р.Книш фактором київської політики назвав побудову в V столітті

фортеці Києвець біля нинішнього Сімферополя.[12] Запорізьку Січ та Кримський півострів як єдиний організм на протязі 1709-1732 років описував З.Когут. З посиланням на матеріали, опубліковані в українській пресі на початку 90-х років ХХ століття, він доводив, що південь України, включаючи Крим, колонізували українські козаки й селяни, вони ж будували й Севастополь.[13]

Німецький вчений В.Йільге резонно підкреслює, що зображення на реверсі одногривневої української банкноти руїн Херсонесу дає можливість доводити легітимність належності Криму саме до України, хоча після краху Візантії Кримський півострів знаходився під владою татар, південне його узбережжя було одним з вілайетів Османської імперії, потім Крим став російським. Але цією віссю Київ – Крим, орієнтованою на південь, національна пам'ять українців підтверджує думку української історіографії ХІХ століття щодоprotoукраїнського характеру Русі взагалі.[14] Саме нагальна потреба узаконити право України на володіння Донбасом та Кримом була, з точки зору Т.Кузьо, основною причиною прийняття Києвом історіографічної схеми М.С.Грушевського.[15]

Даремно деякі кримські геополітики доводили, начебто Крим геополітично гетерогенний (неоднорідний) по відношенню до українського Причорномор'я. Тобто вони намагалися стверджувати, що в цих регіонах різні ґрунти, фауна, а співвідношення довжини перешийка до периметра узбережжя дає в Криму найменшу цифру серед великих півостровів Євро-Азії і наближає його до острову. Цим висновком геополітики підкреслювали «волю кримської землі», співвідносячи її з антикійськими настроями кримчан.[16] Такий висновок не можна вважати випадковим, бо з осені 1992 року ідеолог російського політичного бомонду С.Караганов пропонував широкомасштабні плани маніпуляції з російською діаспорою в близькому зарубіжжі, щоб полегшити шлях Росії до гегемоністської позиції в Євразії.[17]

Що стосується реакції більшості громадян України на ряд воїовничих заявлінь російських політиків, то Т.Кузьо небезпідставно заявляв: за 70 років населення УРСР звикло до існуючих адміністративних кордонів між республіками. Тому після серпня 1991 року претензії Державної думи Росії на Крим та Севастополь були сприйняті негативно не лише, скажімо, у Львові, але і в Донецьку. В той же час відсутність масових антиросійських настроїв пояснює незначну підтримку пропозиції про ліквідацію в Україні військових баз Російської федерації.[18]

Учасники українсько-американської конференції істориків у жовтні 1994 року відзначили вибухонебезпечність кримської проблеми, причому канадський політолог Д.(І.)Яворський вказав на нерішучість київської влади в боротьбі з сепаратизмом. З точки зору Р.Солчаника, напруженість питання щодо належності Криму демонструє небажання Росії визнати незалежний статус України, а турецький вчений Д.Б.Сецер категорично заявив: якщо Крим буде у складі Росії, небезпека для Туреччини залишатиметься досить суттєвою.[19]

Докторантка Лондонської школи економічних та соціальних наук Д.Сасс з повним правом писала, що Крим, як приклад етнографічного музею, українці недарма називали «кокарадою на грудях землі», росіянин – брильянтом у короні. Але в 90-х роках ХХ ст. його стали порівнювати з Нагірним Карабахом, спусковим

гачком для третьої світової війни. Хоча засоби масової інформації перебільшували складнощі кримської проблеми, але напружена атмосфера дебатів, різних заяв виправдовувала авторів. В 1994 році Кримський півострів міг перетворитися, за словами Д.Сасс, в іскру, яка загрожувала розірвати Україну на частини і поставити під сумнів її виживання.[20] Між тим Т.Кузьо переконує в іншому: надто мало спільногого в російсько-українському конфлікті з проблемами типу Індія – Пакистан чи Хорватія – Сербія. Бо якщо для України головною небезпекою її незалежному статусу залишається позиція Росії, то для останньої Україна не становить найменшої загрози (до 2005 року бойовий потенціал української армії може становити лише 20 відсотків від рівня 1992 року[21]). Тому запевнення міністра закордонних справ Великобританії М.Рифкінда в наявності ризику війни за Крим, порівняння В.Жириновським півострова з Кувейтом у плані можливого російсько – українського конфлікту – безпідставні.[22]

Виступаючи 30 травня 1998 року на конференції славістів у Оттаві, професор М.Молчанов підкреслив: криза 1994 – 1995 років у Криму мала б набагато гірші наслідки, коли б крайні погляди російських націоналістів розділяла найвища еліта країни. Деякі автори переконані, що конфлікт за півострів, за Чорноморський флот тоді не перейшов до «гарячої фази» не завдяки поліпшенню економічної й політичної ситуації в Україні, а дякуючи обережній та безсторонній лінії російських виконавчих структур, які традиційно менш емоційні, ніж законодавчі органи.[23]

В праці Стокгольмського науково-дослідного інституту миру висновки більш пессимістичні: з 1993 року в Росії фактично не залишилося еліт, які б сприймали без заперечень кордони Росії в якості меж Російської федерації, бо росіяни не визнають внутрішніх кордонів колишнього Радянського Союзу згідно законів міжнародного права.[24]

Можна згодитися з професором міжнародних відносин університету Білкент (Анкара) Д.Б.Сецером, що Росія вкрай хворобливо сприйняла ліквідацію своєї гегемонії в акваторії Чорного моря, маючи тут досить велику довжину кордону – 2 782 кілометри. В потенціалі, вважає він, Крим може розділити або об'єднати Україну з Туреччиною, але реальніше останнє. Поки що, однак, знаючи про обвинувачення Росії на адресу Стамбулу в намаганнях заповнити «вакуум сили» в Чорноморському басейні, Україна не бажає тісного зближення з Туреччиною, в основному обмежуючись економічним співробітництвом.[25]

Ще кілька років тому позиції зарубіжних та вітчизняних вчених стосовно майбутнього російсько-українських відносин, не виключаючи й кримські проблеми, виглядали досить драматично. Ч. Дік, наприклад, прогнозував можливість заходів Росії по дестабілізації становища в Україні, провокуючи внутрішні конфлікти, після чого начебто йшло б втручання в її справи під виглядом захисту миру чи російськомовного населення.[26] Таке тлумачення перегукувалося з передбаченням директора відділу міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету М. Кулініча, який припускав, що загроза війни для України, як і серйозних конфліктів, не щезла. Причинами можливих зіткнень могли стати політичні, територіальні, національно-етнічні, релігійні протиріччя, які неможливо вирішити мирним шляхом.[27]

Але в останній час спостерігається значно більше поглядів, подібних до висловлювань професора Массачусетського технологічного інституту Б.Д.Тейлора, професора університету Халла (Сомерсетшір) К.Д. Уолтона. Вони переконані: слабкість Росії хронічна, навіть прихід до влади “сильної особи” не дозволить поставити перед країною грандіозні цілі. Максимально з них може бути, на думку Уолтона, спроба частково відновити нео-СРСР, але боротьба за азіатський регіон, Кавказ, Середню Азію загрожує цілком поглинути потугу Росії.[28] Б.Д.Тейлор, полемізуючи з К. Морозовим, ще в 1995 році схилявся до думки, що небезпеку з боку Росії не треба перебільшувати, бо російське суспільство в основному не підтримує силових методів розширення кордонів чи зон впливу. І якщо Росія й небезпечна для української державності, то на значній відстані, тому майбутнє України – в її власних руках.[29] Щодо Криму навіть російська преса запевняє читачів, що проблема півострова як зовнішньополітична для України тепер не існує, а в політичному плані автономія інтегрувалася до українського суспільства.[30] Безумовно, це перебільшення, але в будь-якому разі вирішення проблем розвиватиметься насамперед шляхом компромісів, а не застосування сили.

Список літератури

31. Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence. – London. – 1999. – P. 422.
32. Feldhussen A. The “Russian Factor” in Ukrainian Foreign Policy // The Fletcher Forum of World Affairs (Medford). – 1999. – Vol. 23. – 12. – D. 120.
33. Marples R. Ukraine’s Relations with Russia in the Contemporary Era // The Harriman review (New York). – 1996. – Vol. 9. – 1-2. – P. 106.
34. Motyl A.J. Competing Discourses and inter-State Conflict in post-imperial Eastern Europe // Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building. – London; New York. – 1998. – P. 23-25.
35. Tuminez A S. Russian Nationalism and the National Interest in Russian Foreign Policy // The Making of Foreign Policy in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 44-45.
36. Wolchuk R. Ukraine in the Context of NATO Enlargement // The Ukrainian review (London). – 1997. – Vol. 44. – 13. – P. 5.
37. Solchanyk R. Regionalismus und Nationalismus in der Ukraine // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden. – 1993. – S. 253-254.
38. Bremner J. Post-Soviet nationalities Theory: Past, Present, and Future // New States, new Politics: Building the Post-Soviet Nations. – Cambridge etc. – 1997. – P. 20; Meyer D.J. Why have Donbas Russians not ethnically mobilized like Crimean Russians have? A Institutional / Demographic Approach // State and Nation Building in East Central Europe: Contemporary Perspectives. – New York. – 1996. – P. 319-324.
39. Lieven A. Ukraine and Russia. A fraternal rivalry. – London. – 1999. – P. 108, 119.
40. Molchanov M.A. Ukraine between Russia and NATO: Politics and Security // The Ukrainian review (London). – 1998. – Vol. 45. – 13. – P. 7-8.
41. Kuzio T. Borders, Symbolisen and Nation – State Building: Ukraine and Russia // Geopolitics and International Boundaries (London). – 1997. – Vol. 2. – P. 37, 42.
42. Knish G. The Crimean Roots of Ancient Ukrainian Statehood // The Ukrainian Quarterly (New York). – 1993. – Vol. XLIX. – 13. – P. 313.
43. Kohut Z. Making the Ukrainian Armed Forces Ukrainian: The Role of National (non-Soviet) Military Traditions // The Military Traditions in Ukraine’s Army Forces. 12-13 May 1994. – Cambridge. – 1995. – P. 11.

44. Jilge W. Staatssymbolik und nationale Identitat in der postkommunistischen Ukraine // Ethnos-Nation (Koln). – 1998. – 1-2. – S. 105-110.
45. Kuzio T. Borders, Symbolisen and Nation – State Building... – D. 43.
46. Цымбурський В.Л. Геополітика як міровидіння і род занять // Політические исследования (Москва). – 1999. – № 4. – С. 19-20.
47. Skak M. From Empire to Anarchy. Post-communist Foreign Policy and International Relations. – London. – 1996. – P. 156.
48. Kuzio T. The Domestic Sources of Ukrainian Security Policy // The Journal of Strategic Studies (London). – 1998. – Vol. 21. – 1 4. – P. 32.
49. Osteuropa (Stuttgart). – 1997. – 1 7. – S. 729.
50. Sasse G. The Crimean Issue // The Journal of Communist Studies and Transition Politics (Glasgow). – 1996. – Vol. 12. – 1 1. – P. 83-84.
51. Ольшевський В.Й. Воєнно-економічна безпека // Наука і оборона (Київ). – 1999. – № 3. – С. 40.
52. Kuzio T. Russia – Crimea – Ukraine. Triangle of Conflict // Conflict Studies (London). – 1994. – 1 267. – P. 1-2.
53. Molchanov M.A. Ukraine between Russia and NATO: Politics and Security // The Ukrainian review (London). – 1998. – Vol. 45. – 1 3. – P. 7-8.
54. Див.: Russia and Europe: The Emerging Security Agenda. – Oxford. – 1997. – XVIII + 560 pp.
55. Sezer D.B. Ukraine, Turkey, and the Black Sea Region // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a newly Independent State. – Cambridge. – 1998. – P. 80, 90-93.
56. Цит. по: Goncharenko A. Ukrainian-Russian Relations: An Unequal Partnership. – London. – 1995. – P. 39.
57. Kulinich N. Defence Industry Privatization and National Security Requirements: The Ukrainian Case // Privatization in NACC Countries: Defence Industry Experiences in Related Fields. Colloquium 29-30 June, 1 July 1994. – Brussels. – 1994. – P. 195.
58. Walton C.D. The Decline of the Third Rome: Russia's Prospects as a Great Power // The Journal of Slavic Military Studies (London). – 1999. – Vol. 12. – № 1. – P. 52-54.
59. Taylor B.D. The Challenges of Ukrainian Statehood // Perspectives on Contemporary Ukraine (Cambridge). – 1995. – Vol. 2. – № 2. – P. 5.
60. Лебедев В. Кучма борется с Пустовойтенко за Крым // Независимая газета (Москва). – 2000. – 26 января. – С. 5.

Поступило в редакцию 9 августа 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 51-57.

УДК 281.93 КР.

Прохорчик М. В.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КРИМУ У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ /1921-1929 Р.Р./

Проблема, що винесена у назву статті, надто велика, складна і багатогранна. Вона має історичні, етнічні, правові, народознавчі та інші виміри. Кожен з них заслуговує спеціального розгляду. Гому звернемо увагу лише на найбільш суттєві її сторони.

Національна і освітянська політика Радянської влади у досліджуваний період взаємно доповнювали одна іншу. Вирішення національного питання у Криму було зв'язано, перш за все у навчанні національних меншин, ліквідації серед них неписьменних і малописьменних. Передбачалось, що Радянська влада створить у Криму таку співдружність представників різних національностей, яка буде взірцем для сусідніх капіталістичних країн. Виходячи із цього, владні структури на всі лади звинувачували царську Росію, яка була не здатна вирішити існуючі проблеми у міжнаціональних відносинах, при цьому активно пропагуючи свої, соціалістичні підходи до забезпечення рівності всіх націй і народностей. Але розпочавши активну практичну роботу у цьому напрямку, кримські державні та партійні органи влади не змогли виробити ефективних підходів у національній політиці, які сприяли здійсненню накресленних завдань. На початку 20-х років до існуючих негативних явищ добавились нові, як результат практичних дій нової влади.

У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації. Щоб зміцнити контроль над національними окраїнами і поширити свій вплив на місцеве населення, апарат державної влади мав перейти у спілкування з трудящими масами на їхню мову. Перед партійними організаціями ставили завдання інтенсивніше поповнювати свої лави за рахунок місцевих кадрів, дбати про видання газет, журналів і книг місцевими мовами, сприяти розвиткові національної за формою культури. Кримський різновид політики коренізації по змісту звівся до татаризації. Основні напрямки політики коренізації у Криму були проголошені партією набагато раніше.

У травні 1921 р. у м. Сімферополі відбулася перша обласна партійна конференція, делегати якої відзначали, що «комуністи-татари нерідко передбільшують значення національних особливостей у партійній і радянській роботі, змішуючи інтереси трудящих данної нації із загальнонаціональними інтересами». Такий висновок був зроблений тому, що у цей час у Москві розглядалось питання про проголошення Криму автономною республікою. Татарська опозиція внесла пропозицію, що це повинна бути обов'язково кримсько-татарська автономія.

Влітку 1921 р. у м. Сімферополі була проведена 1-а Всеукраїнська татарська безпартійна конференція. У прийнятій резолюції вносилаась пропозиція укомплектувати татарськими кадрами Наркомат освіти, кримський уряд та інші органи.

У вересні 1921 р. Президія ВЦВК РРФСР визнала доцільним проведення політики татаризації управлінського апарату Криму і створення необхідних умов для піднесення культурно-політичного рівня населення. З цією метою були дані конкретні доручення Народному комісаріату освіти і Головному управлінню політичної освіти РРФСР [1].

У лютому 1922 р. і у серпні 1923 р. Центральний Виконавчий Комітет та Раднарком Кримської РСР спеціальними постановами заклали юридичну основу політики коренізації радянського і господарського апарату.

У грудні 1923 р. відбувся III з'їзд Рад Криму. Основним питанням порядку денного була національна політика у республіці. Головна увага концентрувалась на двох напрямках:

- а) проведення татаризації управлінського апарату;
- б) створення шкіл національних меншин і головним чином татарських.

Ці рішення і визначили практичну діяльність органів народної освіти по розвитку національних шкіл. З весни 1921 р. розпочалось створення керівних органів національної освіти. Так, освіту кримських татар організовував і контролював татарський підвідділ Кримського Наркомату освіти. При Наркоматі освіти також були створені секції: вірменська, німецька, єврейська, естонська. Для роботи у них були залучені працівники відповідних національностей. 11 листопаду 1921 р. був створений Народний комісаріат освіти. При Колегії Наркомату освіти була створена Рада, яка керувала освітою національних меншин. Головою Ради був призначений Семен Гамалов. Наркомату освіти були підпорядковані сім окружних відділів народної освіти, у складі яких були інструктори з національної освіти, по керівництву навчальним процесом у школах .

Питання національної освіти вирішувались і на партійному рівні. 28 листопаду 1920 р. при Кримському обкомі РКП(б) були створені секції національних меншин: вірменська, мусульманська (з 8 січня 1921 р. перейменована у татарську), німецька (створена 19 грудня 1920 р.), єврейська (створена 28 червня 1921 р.), естонська (створена у серпні 1921 р.).

Для пропагування освітянських проблем перед інших національних меншостей Криму Народний комісаріат освіти скликав з'їзди і конференції. З 2 по 5 травня 1921 р. у м. Сімферополі відбулась Кримська вірменська конференція. 13 березня 1924 р. почала роботу Всеукраїнська нарада по питанням освіти естонського населення. Ці заходи дещо пожвавили процес створення національних шкіл, а новоутворені державні структури по керівництву національною освітою розпочали роботу по забезпеченню шкіл педагогічними кадрами, підручниками, посібниками, зміцненню їх матеріальної бази. З грудня 1920 р. було розпочато організований набір вчителів для роботи у національних школах. Одними з перших готувалися вчителі для єврейських і кримчакських шкіл, а потім і для шкіл інших національностей [2].

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КРИМУ
У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ /1921-1929 Р.Р./**

Нами на основі архівних матеріалів та інших джерел зібрани і зведені у таблицю станом на 1921 р. дані про співвідношення між кількістю різних національних груп населення і національних шкіл.

Національність	Чисельність населення	Кількість шкіл	Кількість населення на 1 школу
Росіяни	371018	471	787
Татари	196717	329	597
Українці	51519	1	51519
Євреї	49404	30	1646
Німці	42350	280	151
Греки	23868	10	2387
Вірмени	12017	12	1001
Болгари	10572	-	-
Поляки	5734	3	1911
Караїми	5564	3	1854
Інші	9775	12	815

Наведені дані свідчать про те, що у 1921 р. більш високий відсоток охоплення дітей шкільною освітою був серед німецького, кримсько-татарського і російського населення. Зазначимо, що значно гірше положення із національними школами було серед українського населення, для дітей якого працювала тільки одна школа.

Для всіх національних меншин, підпорядкованих Кримському Наркомату освіти у 1927 р. була затвержена така структура:

а)Школа 1 ступеня - школа п'ятирічка з відповідною розбивкою програмного матеріалу на 5 років навчання;

б) Школа підвищеної типу: семирічка, дев'ятирічка з професіоналізованим другим концерном, школа робітничої та селянської молоді.

Заходи, які були здійснені партійними і радянськими органами Криму на протязі 20-х років дали позитивні результати в організації національної освіти.

Кількість шкіл 1-го ступеня у 1929 - 1930 навчальному році збільшилась у порівнянні з 1920 - 1921 навчальним роком на 520 шкіл. Значно зросла і кількість національних шкіл підвищеної типу.

По показникам охоплення дітей школами 1-го ступеня у 1927 - 1928 навчальному році, які склали 81,1 відсоток, Крим випереджав Російську Федерацію (50 відсотків) та Україну (45 відсотків). У 1914 р. загальне охоплення дітей навчанням у Криму складало 55 відсотків. При цьому необхідно підкреслити, що охоплення школою дітей по національним ознакам було різним. У 1927 - 1928 навчальному році татарські діти були охоплені шкільним навчанням на 89,5 відсотків, німецькі - на 91 відсоток, російські - на 63 відсотка[3].

Різним був і відсоток учнів до загальної кількості населення. У татар він складав 10,5 відсотка, німців - 10,1 відсотка, болгар - 8,2 відсотка, чехів - 6,8 відсотка, греків - 6,7 відсотка, росіян - 6,2 відсотка, вірмен - 6 відсотків, кримчаків - 5 відсотків. Поляки, євреї, караїми - 1 відсоток кожна із національних груп.

По різному вирішувалась у національних школах і кадрова проблема. У більш сприятливих умовах по забезпеченням вчителями знаходилися німецькі, вірменські і єврейські школи. Наприклад, із 27 вчителів болгарських шкіл Криму у 1925 р.

тільки 7 володіли національною мовою. До 1928 р. потреби національних шкіл у педагогічних працівниках вирішувались шляхом залучення їх із інших республік.

Аналіз архівних матеріалів показує, що основними труднощами у підготовці національних педагогічних кадрів були:

1. Незначна кількість національних шкіл 2 ступеня і навіть повна відсутність їх у багатьох національних груп. Ці школи готували вчителів;

2. Неможливість створення на місцях педагогічних навчальних закладів, навіть і для найбільш чисельних національних груп;

3. Недостатнє охоплення молоді національних меншин навчанням у Кримському педагогічному технікумі і педагогічному інституті.

Відносно сприятливе було положення із підручниками у німецьких, вірменських, єврейських і українських школах. Практично були відсутні підручники у грецьких і болгарських школах.

Більш складне становище було із організацією українських шкіл. На території КАРСР межуючої і економічно зв'язаної з Україною з давніх-давен проживала велика кількість українського населення, в основному у сільській місцевості. Українське населення проживало у степових районах, у містах і вздовж залізниць. Найбільша кількість міського населення проживала у м. Сімферополі, Севастополі, Армянську, Євпаторії, Феодосії, де українське населення складало більше 12 відсотків. За даними перепису 1926 р. у Криму проживало 77 тисяч українців, які складали 11 відсотків всього населення. Автором на основі архівних матеріалів встановлено, що кількість українського населення у Криму була штучно занижена. По-перше, це було пов'язано з необ'єктивною діяльністю переписувачів та органів, які займались переписом населення[4].

По-друге, з відсутністю необхідної організаційно-підготовчої та роз'яснювальної роботи серед населення.

По-третє, з пасивністю самого українського населення, яке з підозрою відносилось до анкетного опитування по питанням національності. Насправді ж у 1926 р. українське населення складало близько 16 відсотків. Причому, починаючи з 1923 р., спостерігалась стійка тенденція до росту кількості українців. На цьому тлі здається принаймні дивною позицією владних структур Криму до організації української освіти. До 1927 р. органи Наркомату освіти, профспілкові організації не тільки не займались організацією освіти серед українського населення, але й навіть не згадували про це.

Багаточисельні факти свідчать про те, що українське населення (перш за все міське), не чекаючи допомоги від державних органів влади, почало активний пошук створення українських осередків культури і навчальних закладів, при цьому натикаючись на стійкий опір і штучні перешкоди. У 1918 р. українське населення м. Севастополя на свої кошти створило першу і єдину у Криму українську школу і утримувало її до 1921 р. Взимку 1921 р. ця школа була ліквідована, а приміщення було тимчасово передано військовій частині, але після його звільнення у цьому приміщені була створена російська школа. Українська громадкість неодноразово протестувала проти цього. У березні 1926 р. у газеті "Красний Крим", було опубліковано статтю, в якій працівники Наркомату освіти цинічно пояснювали причину ліквідації української школи небажанням батьків навчати своїх дітей українською мовою. Насправді ж міський відділ народної освіти вольовим рішенням змінив принцип комплектування

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КРИМУ У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ /1921-1929 Р.Р./

цієї школи з національного на територіальний, в результаті чого понад 70 відсотків батьків-росіян були змушені віддати своїх дітей до цієї школи. Їх негативна точка зору була зрозуміла і переведення навчального процесу на українську мову стало неможливим. Представники міського відділу народної освіти відмовились зібрати батьків-українців і відновити українську школу [5].

Характерним є також приклад із створенням у 1926 р. у місті Ялті українського культурного клубу “Червоний куток”, який налічував близько 150 членів. Керівництво цього клубу півтора року даремно намагалось добитися від місцевих органів влади виділення приміщення та матеріальної допомоги. В результаті у кінці 1927 р. цей клуб було ліквідовано [6].

Перші практичні кроки по створенню українських шкіл у Криму були зроблені у 1927 р. Наркомат освіти автономії 30 липня 1927 р. видав циркуляр, в якому визначив деякі заходи по вивченю стану освіти серед українського населення.

У травні 1928 р. була проведена Всеукраїнська нарада по питанням освіти і культури українського населення. І тільки у квітні 1929 р. Кримський Центральний Виконавчий Комітет затвердив заходи по переведенню на українську мову шкіл і політ-освітніх закладів, які обслуговували компактні маси українського населення. Зокрема були створені спеціальні комісії у складі працівників освіти, вчителів, які вивчали історичне минуле українських населених пунктів, розмовні діалекти дітей дошкільного віку, школярів і дорослих. Були поставлені завдання також вивчити специфіку роботи російської школи в українських населених пунктах і вплив російської культури на протязі всієї історії Криму на процес асиміляції, обговорити на сільських зборах проблеми українізації. Окремим важливим завданням був підбір педагогічних працівників з датних і бажаючих працювати в українських школах. Комісії, на основі детального вивчення стану справ у школах, повинні були скласти списки підручників, методичних посібників та іншої літератури українською мовою для замовлення у центральних видавничих органах. Але на жаль вивчення історії створення українських населених пунктів та інших проблем українізації проводилося примітивними методами: опитуванням людей похилого віку, шкільних працівників, інспекторів відділів народної освіти, працівників музеїв і частково вивчались архівні матеріали. У загальних висновках стверджувалось, що українці почали переселятись на територію Криму з початку 19 ст. і цей процес переселення продовжується [7].

Були встановлені певні відмінності заселення українцями окремих районів півострова. Зокрема, у Керченському районі у 20-60 рр. 19 ст. поселялись українські переселенці із колишніх Київської, Полтавської і частково Катеринославської губерній. У Джанкойському, Сімферопольському та Євпаторійському районах переселенці з України з'явилися у другій половині 19 ст. Процес заселення українців у містах зовсім не вивчався.

Аналіз розмовних діалектів українського населення сіл Картелас, Бакси, Булганак Керченського району свідчить про те, що у цих населених пунктах українське населення повністю зберегло рідну мову, причому було встановлено, що українці розмовляють на південно-українському діалекті, а російська мова і культура практично не вплинули на мовний стан українського населення. Таке ж положення було зафіксовано і у селах Чистеньке, Бешаранъ, Миколаївка, Іванівка, Конуга Сімферопольського району, а також всіх українських населених пунктів

Джанкойського і Євпаторійського районів. Що стосується викладання навчальних предметів російською мовою в українських селах, то у цих випадках комісії роблять висновок, що це знижує активність учнів на уроках, у цілому ефективність навчального процесу у школах, стримує розвиток української мови. Більш того учитель, який не володіє українською мовою в українських селах, був духовно ізольований від населення і не користувався авторитетом [8].

Дуже складним виявилось питання про можливість, необхідність та доцільність переведення шкіл на українську мову. Успіх у цій роботі залежав від підготовленості та педагогічної компетентності працівників, які проводили кампанію. Аналіз архівних документів свідчить про те, що у населених пунктах Керченського району: Бакси, Булганак, Картелес, де цю роботу проводили безпосередньо уповноважені Народного Комісаріату освіти Криму, населення схвалило і визнало доцільним заходом переведення шкіл на українську мову. В той час у села Ново-Миколаївці і Джаржава, де інструктори районного відділу освіти не провели підготовчої роботи, населення негативно поставилось до цього заходу. Комісія у ході вивчення справ на місцях зафіксувала і відвертий саботаж з боку штатних працівників Керченського районного відділу освіти. Районний відділ не прореагував на циркуляр Наркомату освіти Криму № 132/81/36 від 13 травня 1929 р. Як результат такої бездіяльності – повна відсутність вчителів, які володіли українською мовою [9].

У Джанкойському районі кампанія проводилася керівниками російських шкіл за дорученням районного відділу. Порівнямо ці дані з даними Кримського статутправління по перепису 1926 р., коли одночасно проводилося опитування населення по цьому питанню. По матеріалам статутправління 90 відсотків населення с. Ново-Павлівка висловились за переведення викладання в школі українською мовою. За даними завідучої школи Гончарової, жоден житель села не погодився на цей захід. У селах Биюк-Кият, Карт-Азак по даним перепису 98 відсотків населення висловилось за переведення викладання у школі українською мовою, але представники районного відділу народної освіти записали у матеріалах обстеження, що “діти українців народилися у Криму і більше розмовляють російською мовою, а тому селяни категорично відмовляються від переведення навчального процесу на українську мову”. Таке ж відношення до цієї проблеми було у селах Воронцовка, Тархи, Магазинка. В той час у селах Коз-Шагин, Тюбеї, Магіт Керченської дільниці № 4 населення визнало доцільним переведення шкіл на українську мову викладання [10].

Аналіз документів так званої роз'яснювальної роботи щодо українізації шкіл у Криму показує (і це визнавалося у Сімферополі ще у 1929 р.), що ті, кому доручили опитати населення, відповідних інструкцій з боку відділів та Наркомату освіти Криму не мали, а більшості з них “українська соціалістична культура, а також доцільність перебудови педагогічного процесу на рідній мові чужа, неприйнятна, не кажучи вже про результати, пов'язані з особистими несприятливими наслідками, якто: переведення по службі через незнання мови, курси по перепідготовці, якщо населення погодиться на переведення”.

Зазначені матеріали вказували на те, що навіть ті села, які вирішили переводити свої школи на українську мову ще у 1928 р., як с. Тюбеї Джанкойського району, могли розраховувати на це лише у 1930 – 1931 навчальному році. Головною

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КРИМУ У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ /1921-1929 Р.Р./

причиною тут була відсутність вчителів, які могли викладати навчальні предмети у школі українською мовою [11].

Незважаючи на ці перешкоди, процес українізації шкіл Криму поступово відбувався. У 1927 р. за вимогами батьків у м. Сімферополі була відкрита українська школа 1 ступеню, якій було відведенено всього 2 класні кімнати площею 53 квадратних метри. Одночасно з учнями тут розміщувались бібліотека, клуб, три гуртки художньої самодіяльності, читальня. Врахуємо, що за даними перепису населення 1926 р. у місті проживало близько 11 тисяч населення. Однак зазначимо, що національна школа – це не тільки школа із викладанням рідною мовою, а школа із використанням етнопедагогіки.

При такому положенні справ, яке склалося у Наркоматі освіти Кримської АРСР, українські педагоги поставили вимогу більш вимогливо підійти до визначення професійної придатності вчителів українських шкіл, про це підкresлювалось на Всеукраїнській нараді по культурній роботі серед національних меншин, де розглядалось питання про українські школи у сільській місцевості: "...при направленні на курси підвищення кваліфікації педагогів необхідно виходити не тільки із загального володіння говором, а із дійсного знання мови і предметів циклу українознавства, як-то: фонетики, морфології, орфографії, синтаксису, літератури, історії класової боротьби в Україні" [12].

Наполегливість української педагогічної громадськості тимчасово активізувала діяльність органів народної освіти Криму у сфері розвитку української національної школи. У 1929- 1930 навчальному році у Криму працювало 12 українських шкіл 1-го ступеня, у яких навчалося 845 учнів.

Делегати конференції по розвитку культури і освіти національних меншин, яка проходила у травні 1930 р. висловлювали надію на те, що у кінці першої п'ятирічки стане можливим перевести на українську мову всі школи у селах з переважним українським населенням.

На жаль ці та інші плани по відношенню до української національної школи залишилися не реалізованими.

Список літератури

61. ЦДАРФ, Ф. 2313, оп.16, спр. 122, арк. 17 - 18
62. Державний Архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), Ф. Р - 1025, оп. 1, спр. 103, арк. 8
63. ДААРК, Ф. Р - 20, оп. 3, спр. 25, арк. 57
64. ДААРК, Ф. Р - 663, оп.1, спр. 1194, арк. 1
65. Там же
66. Там же
67. ДААРК. Ф. Р - 663, оп.1, спр. 1839, арк. 1
68. ДААРК. Ф. Р - 663, оп.2, спр. 141, арк. 2
69. Там же, арк. 4
70. Там же
71. Там же
72. Там же, арк. 6.

Поступило в редакцію 10 augusta 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 58-67.

УДК 930. 9 (430)

Романько О. В.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОЛЛАБОРАЦИОНИСТОВ В НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ НА ТЕРРИТОРИИ СССР (1941 – 1944)

Немецкая оккупационная политика на временно оккупированной территории СССР в 1941 – 1944 гг. только на первый взгляд кажется хорошо изученной темой, не содержащей ни одного белого пятна, хотя на самом деле она является более проблематичной, чем это представлялось официальной историографией.

В последней же вся оккупационная политика Германии сводилась к экономическому ограблению захваченных территорий и зверствам оккупантов над населением. Тогда как совсем был забыт важный, на наш взгляд, аспект этой политики – коллаборационизм (или сотрудничество) определенной части населения с оккупационными властями. Он осуществлялся по двум направлениям: гражданский коллаборационизм – работа в органах оккупационной администрации или в составе органов «самоуправления» и коллаборационизм воинский – прямое или косвенное участие в боевых действиях в составе так называемых добровольческих формирований, действовавших либо в составе немецких воинских соединений, либо автономно от них, но подчиняясь немецким властям.

Надо сказать, что такое явление как коллаборационизм имел место и в Западной Европе, где он и получил свои классические формы (стоит хотя бы упомянуть «правительства» Квислинга в Норвегии, Ставинги в Дании и Пэтена во Франции). Однако вследствие того, что до оккупации эти государства имели демократическую форму правления, коллаборационизм не принял в них той остроты, которую он получил на Балканах и в СССР, что побудило многих исследователей сравнивать его там с гражданской войной [15, с. 287-317]. Это одна из сторон коллаборационизма, которая обусловлена политической системой государства.

Согласно «Краткому политическому словарю», «коллаборационисты (от фр. *collaboration* – сотрудничество) – это лица, сотрудничавшие с немецко-фашистскими захватчиками в оккупированных гитлеровской Германией странах в 1939-1945 гг....» [11, с. 131], т. е. как таковой коллаборационизм возник только в годы войны и присущ только оккупационной политике Германии.

Это второй аспект коллаборационизма. Он объясняется тем, что «согласно статье 43 Гаагской конвенции о законах и обычаях сухопутной войны (1907), командующий армией в оккупированной стране отвечал за восстановление и

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОЛЛАБОРАЦИОНИСТОВ В НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ НА ТЕРРИТОРИИ СССР (1941 – 1944)

обеспечение, насколько это возможно, общественного порядка и безопасности. Ему принадлежала административная власть. Он пользовался суверенными правами, издавал законы, обеспечивал работу (местных – О.Р.) административных органов (не подменяя их – О.Р.)» [6, с. 28-29] и, необходимо добавить, не заменяя их по своему усмотрению.

Однако именно этот принцип в поведении оккупирующего государства и был нарушен Германией сначала в Западной и Центральной Европе, а затем и на оккупированных территориях СССР.

Еще до начала осуществления плана «Барбаросса» было создано Министерство по оккупированным восточным территориям, во главе которого был поставлен нацистский теоретик и русофоб А. Розенберг, который подчинялся непосредственно Гитлеру. Уже из названия министерства видно, что оно должно было осуществлять высшую политическую власть на оккупированных территориях СССР после их «умиротворения».

В одном из своих выступлений Гитлер сказал, что война с большевистской Россией это не просто война двух государств, это война двух мировоззрений и государственных систем. Из этого следует, что, не признавая равной стороной правительство СССР, Германия не признавала и органы советской власти на местах собственно органами власти. После «умиротворения» территорий они должны были быть уничтожены, а их место должны были занять чиновники Розенberга. По идеи, эти чиновники должны были находиться во всех звеньях власти, начиная с низших и кончая самыми высокими.

Выше неслучайно было сказано, что Розенберг был русофобом. Именно русофobia была краеугольным камнем всей его политики, главной целью которой он считал ослабление России путем ее расчленения и отторжения от нее национальных окраин.

В идеале, Розенберг предполагал после разгрома СССР дать (естественно, с согласия Гитлера) «независимость» республикам Прибалтики, Украине, Белоруссии, народам Кавказа и Средней Азии. Конечно же, их «независимость» была бы в полной зависимости от германской политики, а их основная роль как независимых государств заключалась бы, прежде всего, в создании «санитарного кордона» вокруг России.

Однако Гитлер воспротивился этим планам Розенберга. По его мнению «на Востоке не должно быть никаких государственных образований», даже в таком урезанном виде. Поэтому расчленение территории СССР должно было проводиться по административному признаку, но с учетом национальных особенностей будущих административных единиц.

В результате территорию СССР было решено поделить на следующие административные единицы – рейхскомиссариаты: «Остланд» (в него должны были быть включены республики Прибалтики и Белоруссия), «Украина» (в составе Украинской ССР и южных областей Белоруссии), «Кавказ» (собственно Кавказ, Закавказье и Поволжье), «Туркестан» (республики Средней Азии) и, наконец, «Московия» (Центральные области России) [1, с. 238-243].

01.09.1941 г. начали действовать первые два рейхскомиссариата, остальные же так и остались на бумаге, поскольку СССР не удалось разгромить за две недели. Поэтому большая часть оккупированной территории не могла быть передана в гражданское управление, так как считалась либо зоной боевых действий, либо тыловой зоной армий и групп армий. На них была установлена власть военной администрации, что впоследствии наложило свой отпечаток на оккупационную политику в целом и на использование коллаборационистов в ней в частности [5, с. 102-105, 107-108].

Не удалось немцам осуществить и следующий этапы своего плана по оккупации территории СССР: поставить немецких чиновников во всех звеньях оккупационного аппарата. На наш взгляд это произошло по двум причинам:

Отсутствие такого количества немецких чиновников.

Одним из способов «умиротворения» оккупированных территорий немцы, наряду с разжиганием национальной розни и антирусских настроений, считали подрыв лояльности местного населения по отношению к советской власти и, как следствие, завоевание этой лояльности властью немецкой.

Второго можно было добиться как путем жестоких репрессий, так и мирным, пропагандистским путем. А кто, как не чиновники оккупационной администрации, набранные из местных жителей или из эмигрантов, которые не забыли еще родного языка и обычая, могли стать наилучшими проводниками оккупационной политики.

Здесь нам необходимо по подробней остановиться еще на одной особенности проявления коллаборационизма в СССР. Эта особенность связана с использованием такого орудия германской внешней политики, как так называемые «пятые колонны», их созданием и деятельностью в государствах, которые должны были подвергнуться агрессии нацистов.

История возникновения этого термина уходит своими корнями в события, связанные с гражданской войной в Испании (1936-1939). Именно тогда один из франкистских генералов, Э. Моло сказал: «...Мы наступаем на Мадрид четырьмя колоннами. А в самом Мадриде нас ожидает пятая колонна» [21, с. 385].

С тех пор это название стало нарицательным и обозначает «вражескую тайную агентуру в одной или иной стране, используемую для разложения тыла» [11, с. 274]. В мирное время «пятая колонна» занималась шпионажем, а уже во время войны она переходила к более активным действиям. Таким образом, «пятая колонна» в мирное время – это коллаборационисты во время войны.

Как-то в разговоре с одним из своих соратников, Г. Раушнингом Гитлер сказал: «Когда я начну войну... то в один прекрасный день, еще в мирное время, я обеспечу появление наших войск в Париже. Они будут одеты во французскую форму и промаршируют по улицам среди бела дня. Никто не задержит их... Я заранее установлю связь с людьми, которые образуют новое правительство. Правительство, которое мне подходит. Мы найдем таких людей, найдем их в любой стране...» [17, с. 23-24].

И эта фраза стала своего рода постулатом в использовании «пятых колонн».

Как и из кого создавались «пятые колонны»?

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОЛЛАБОРАЦИОНИСТОВ В НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ НА ТЕРРИТОРИИ СССР (1941 – 1944)

На первую часть этого вопроса можно ответить однозначно – вся их деятельность прежде всего была связана с деятельностью спецслужб Германии. Именно они занимались подбором кадров для «пятых колонн» и координировали их деятельность [5, с. 121-135].

Кадры же для них вербовались в следующих слоях населения той или иной страны:

1. Среди национальных меньшинств, проживающих в данном государстве. Причем, предпочтение отдавалось немецкому национальному меньшинству, так называемым «фольксдойче», как это происходило в Чехословакии (Судетский кризис) и Польше (вопрос о Данциге) [12, с. 21-91]. Если же немецкое национальное меньшинство было недостаточно многочисленным, то в обработку брались представители любых других национальных меньшинств или народов, недовольных своим подчиненным положением в данном государстве: например, хорваты в Югославии, западные украинцы в Польше, валлоны в Бельгии и т. п. [4, с. 124-125, 135-136; 7, с. 341-382; 19, с. 225, 235-236];

2: Среди представителей крайне правых, профашистских и откровенно фашистских партий, деятельность которых была разрешена в данном государстве. Здесь классическим примером является партия «Национальный собор» В. Квислинга (Норвегия), имя которого стало символом коллаборационизма [7, с. 341-382];

3. Среди представителей легальных, но оппозиционных партий, недовольных тем, что их отстранили от власти. Подобная ситуация сложилась во Франции перед второй мировой войной [8, с. 140-141, 199-201].

Однако не следует думать, что нацисты использовали в определенной стране только какую-то одну из выше названных категорий. Нет. Имел место их комплекс, только, исходя из региональных особенностей, какая-то категория преобладала.

Таким образом обстояли дела в Западной и Восточной Европе. В СССР же немцам так и не удалось создать перед войной хотя бы подобие организованной «пятой колонны», не смотря на все имеющиеся предпосылки. На наш взгляд эта неудача объясняется тем, что при режиме личной власти, который существовал тогда в СССР, нельзя было говорить о какой-нибудь серьезной оппозиции. Это же касается и самой Германии.

Поэтому немцы в качестве «пятой колонны» для СССР решили использовать те эмигрантские организации, с которыми германские спецслужбы установили контакты еще до прихода нацистов к власти [19, с. 43, 45; 20, с. 145, 168].

Эти эмигранты привлекались в качестве экспертов в Министерстве восточных территорий, в качестве переводчиков, как при воинских частях, так и административных органах, в составе органов пропаганды и, наконец, в качестве представителей администрации на низовых уровнях (бургомистры, мировые судьи по гражданским делам и т. п.).

Из эмигрантов в начале войны были созданы и первые «добровольческие формирования» в составе германских вооруженных сил: украинские батальоны «Нахтигаль» и «Роланд», «Русский корпус», действовавший в Сербии и некоторые другие [15, с. 302-305].

Однако время показало, что, опираясь только на одних эмигрантов, немцы не завоевают лояльности населения, которое относилось к последним, зачастую, как к чужакам. К тому же эмигранты, проживая до войны за границей, не знали реалий жизни на своей бывшей родине, которая все-таки изменилась за 20 лет советской власти.

Поэтому немецкие оккупационные власти начали привлекать на работу в местные органы и граждан СССР, обиженных советской властью, которых в то время очень много.

Таким образом, к середине осени – началу зимы 1941 г. на оккупированной советской территории была создана более или менее дееспособная оккупационная администрация, которая опиралась на местных (в основном) коллаборационистов. Тем не менее, она не была чем-то однородным и имела определенные региональные отличия, связанные с национальной политикой немцев.

На наш взгляд следует выделить несколько основных тенденций в использовании оккупантами коллаборационистов в гражданской сфере.

Так, в Белоруссии, на Украине и в западных областях РСФСР были повсеместно созданы местные самоуправления, которые в своих полномочиях не поднимались выше уровня городского самоуправления. Выше этого уровня власть целиком принадлежала немецким чиновникам [3, с. 508-509].

В противоположность этому, в Прибалтике были созданы самоуправления на уровне генеральных комиссариатов «Эстония», «Латвия» и «Литва». В принципе они должны были осуществлять высшую гражданскую власть в этих республиках, тогда как на самом деле они играли роль совещательных органов при немецком чиновнике – генеральном комиссаре [14, с. 257].

Такое доверие немцев к прибалтам было не случайным. Дело в том, что со временем этот регион должен был стать частью «жизненного пространства» немецкой нации. Местное же население предполагалось онемечить: чтобы этот процесс происходил безболезненно, необходимо было создать иллюзию участия прибалтов в решении своей судьбы [1, с. 140-142].

Вместе с тем оккупантами подавлялась малейшая попытка местных коллаборационистов провозгласить «независимое» государство, как это было в Словакии и Хорватии. Так, 24.06.1941 г. имела место попытка украинских националистов провозгласить во Львове «Независимую Украину». Эта попытка была безжалостно подавлена немецкими властями [10, с. 113-120].

Несколько иначе складывались дела в сфере использования коллаборационистов в немецких вооруженных силах. Как-то на одном из совещаний в своей ставке Гитлер заявил, что в будущем Великогерманском рейхе только немцам будет позволено носить оружие [2, с. 85]. Поэтому не могло быть и речи о создании каких-либо национальных формирований из граждан СССР.

Однако события распорядились совсем по другому. Уже с первых дней войны немцы стали нести большие потери и, чтобы их восполнить, отдельные командиры стали принимать в штат своих соединений на должности поваров, конюхов, шоферов, санитаров и т. п. советских военнопленных и местных добровольцев. Их сначала называли «наши Иваны», а потом они получили официальное название

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОЛЛАБОРАЦИОНИСТОВ В НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ НА ТЕРРИТОРИИ СССР (1941 – 1944)

«Hilfswilligen» («добровольные помощники») или сокращенно «хиви». Со временем их стали использовать и в боевых подразделениях наравне с немецкими солдатами. Штаты пехотной дивизии 1943 г. предусматривали 2005 должностей для «хиви», однако в действительности их было больше – до 20-30% от общей численности пехотных дивизий [13, с. 177].

Привлечением подобных добровольцев занимались и неармейские структуры: например, созданные службой безопасности (СД) «эйнзатцгруппы», которые должны были стать инструментом «немецкой расовой политики» на оккупированных территориях. Они предназначались для карательных акций против местного населения, с целью уничтожения «социально-опасных элементов»: евреев, комиссаров, партизан и т. п. Естественно, что вся «черная» работа ложилась на добровольцев из числа местных жителей. Так, в «эйнзатцгруппе Д», действовавшей на юге Украины и в Крыму, около $\frac{1}{4}$ контингента составляли местные добровольцы [18, с. 287].

Осенью 1941 г. как в тылу групп армий, так и на территории рейхскомиссариатов началось формирование «вспомогательных соединений полиции порядка». Они делились на несколько категорий и подчинялись начальнику СС и полиции данного рейхскомиссариата. Состояли они из местных добровольцев: в их состав принимались все, кто не был «замешан» в сотрудничестве с советскими органами и НКВД. На территории Прибалтики, Западной Украины и Западной Белоруссии в ее состав, как правило, входили члены местных националистических антисоветских организаций [23, р. 13-17].

Однако, если иметь в виду национальный признак, то предпочтение отдавалось в первую очередь прибалтам, украинцам и казакам.

Надо сказать, что к подобным соединениям следует отнести и так называемые «экспериментальные формирования», создававшиеся офицерами вермахта из советских военнопленных для охраны тыловых районов армейских частей. В их числе такие, как «Русская национальная народная армия» (РННА) и «Русская северодвинская народная армия» (РОНА), известная как «Бригада Каминского» [15, с. 305-306].

В декабре 1941 г. немецкое верховное командование приняло решение о наступлении на Кавказ. Этой акции должна была предшествовать как военная, так и мощная политico-пропагандистская подготовка. С этой целью Верховное командование вермахта (ОКВ) приступило к формированию в декабре 1941 г. в Польше так называемых «восточных легионов» из народов Поволжья, Кавказа, Закавказья и Средней Азии – «кавказцев» и «туркестанцев». К июню 1942 г. было создано шесть легионов, которые по-батальонно были отправлены на Восточный фронт [22, р. 17-19].

Помимо военной, эта акция имела, скорее, пропагандистскую цель, так как именно на Кавказе и в Закавказье гитлеровцы предполагали провести так называемый «эксперимент», с предоставлением «местному населению широкой автономии» [14, с. 25].

Для этого, в пропагандистских целях, ими был создан целый ряд так называемых «национальных комитетов». Все они находились на территории

Германии (за исключением Крымско-татарских мусульманских комитетов) и должны были представлять, по мнению их членов, «правительства в изгнании», вооруженными силами которых и должны были стать «национальные легионы». Нацисты же считали их орудием своей пропаганды.

Тем не менее, «кавказский эксперимент» стал прологом к изменениям в немецкой оккупационной политике и, соответственно, в использовании в ней коллаборационистов, которые произошли в конце 1942 – начале 1943 г.

18.12.1942 г. Розенберг и руководящие сотрудники его министерства обсудили на конференции начальников оперативных тылов вермахта и представителей центральных военных управлений ситуацию в оккупированных советских районах. Лейтмотивом этой конференции была фраза, сказанная Розенбергом: «Россию (в широком смысле СССР. – О.Р.) могут победить только русские (в широком смысле все народы СССР. – О.Р.)». Ее основной темой был вопрос о возможностях привлечения советского населения к более тесному сотрудничеству с оккупантами. И, наконец, основной целью – изыскивание способов и средств для пополнения за счет советских граждан вооруженных сил на фронте и рабочей силы в тылу [14, с. 260-261].

Одним из найденных средств стало «разрешение на ограниченное участие населения в решении управленическо-административных вопросов» [14, с. 261].

Это выразилось, прежде всего, в создании крупных «представительных» и «совещательных» органов национального масштаба, которые опять-таки не играли какой-нибудь значительной роли («Белорусская Центральная Рада», «Украинский национальный комитет» и т. п.) [14, с. 62-63].

На заключительном этапе войны, в конце 1944 – начале 1945 г. (фактически уже после падения оккупационного режима на территориях СССР) нацисты попытались создать ряд «национальных» и «независимых» «правительств», с некоторыми из которых они даже заключили «соглашения». Как правило, эти «правительства» были созданы путем преобразования пропагандистских «национальных комитетов». Апогеем этой политики стало объединение некоторых «правительств» во власовский «Комитет освобождения народов России» (КОНР) в ноябре 1944 г. на Пражском конгрессе [9, с. 66-71]. Однако это уже ни к чему не могло привести и, тем более, изменить ход войны.

В сфере военного коллаборационизма после 1942 – 1943 гг. также произошел ряд существенных изменений.

Поскольку одной из целей оккупантов было привлечение как можно большего количества людей в свои вооруженные силы, ими был проведен ряд принудительных мобилизаций (естественно, не от своего лица, а от лица «местных самоуправлений»), прежде всего в Белоруссии (в «Белорусскую краевую оборону») и в Прибалтике (в эстонские и латышские полки «пограничной стражи»). Однако эти мобилизации, из-за сопротивления населения, в основном, провалились, а боеспособность все-таки набранных частей была очень низкой [14, с. 269-271].

В этот период также начался набор добровольцев и в войска СС, подчинявшиеся рейхсфюреру СС Г. Гиммлеру, который решил отойти от расовых

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОЛЛАБОРАЦИОНИСТОВ В НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ НА ТЕРРИТОРИИ СССР (1941 – 1944)

критериев при наборе в эти части (до 1942/43 гг. в них могли служить исключительно «арийцы»).

Поэтому уже в течение 1943 г. появились так называемые «иностранные» дивизии войск СС, среди которых было шесть «восточных» (две латышские, одна эстонская, одна украинская, одна русская и одна белорусская) дивизии и одно «восточно-туркское соединение» (численностью до полка), состоящие из среднеазиатских добровольцев и крымских татар [24, р. 9-10, 17-18, 19-20, 24-25].

В конце 1944 – начале 1945 г., вместе с созданием «национальных правительства», происходит преобразование разрозненных частей и соединений в «вооруженные силы» этих «правительств». Так были созданы «Русская освободительная армия» (РОА), «Украинская национальная армия» (УНА), имели место попытки создания «Кавказской освободительной армии» и «Туркестанской национальной армии». Однако эти армии зачастую имели в своем составе не больше двух дивизий или вообще существовали только на бумаге.

Использование коллаборационистов в немецкой оккупационной политике в годы второй мировой войны не было однозначным явлением. Более того, из-за ряда характерных особенностей (в основном национального характера) было как бы два коллаборационизма: западноевропейский, классический и коллаборационизм на временно оккупированных территориях СССР (в более широком смысле – восточноевропейский). Эти особенности, на наш взгляд, следующие:

1. Вследствие авторитарных форм правления, которые существовали в большинстве стран Восточной Европы и в СССР и наличия, поэтому, огромного числа недовольных властью, коллаборационизм принял там форму не простого сотрудничества с врагом, а форму гражданской войны.

2. Само понятие коллаборационизма изначально связано с немецкой оккупационной политикой, так как только вследствие ее стали возможны сотрудничество, в широком смысле слова, оккупантов и местного населения в административных органах или вооруженных формированиях, созданных немцами.

3. Создание новых органов власти вместо существующих было поставлено нацистами во главу угла именно в СССР, так как одним из методов оккупационной политики там было расчленение Советского Союза. Причем это расчленение происходило, в первую очередь, по национальному, а потом уже по административному признаку.

4. В Западной и Центральной Европе нацисты обычно готовили кадры коллаборационистов заранее, до начала войны. Прежде всего эта подготовка происходила в рядах так называемых «пятых колонн» – явления, которое стало одним из составляющих, более того, – одним из главных орудий германской внешней политики. В СССР же немцам передвойной так и не удалось создать организованной «пятой колонны». Поэтому в начале войны они в качестве «пятой колонны» использовали эмигрантов, а когда выяснилось их полное незнание реалий советской жизни, стали привлекать к сотрудничеству местных жителей.

5. Сам коллаборационизм, как в Европе, так и в СССР, можно разделить на гражданский (работа в органах оккупационной администрации) и военный (служба в так называемых «добровольческих формированиях»).

В зависимости от того преобладали ли в использовании коллаборационистов политические или военные цели, этот процесс можно условно разделить на два этапа. На территории СССР этим водоразделом является конец 1942 – начало 1943 г., и связан он с ходом военных действий на советско-германском фронте.

На первом этапе ясно видно преобладание военных целей над политическими. Последние играют подчиненную роль и используются в основном для пропаганды. Поэтому в гражданской сфере коллаборационисты используются на низовом уровне (в органах местного самоуправления).

Что касается создания добровольческих формирований, то здесь, прежде всего из-за запрета Гитлера, создавались только части вспомогательной полиции для поддержания порядка или добровольцы принимались в немецкие части в индивидуальном порядке.

«Кавказский эксперимент» рейха по наделению населения значительными правами стал как бы прологом к изменениям в оккупационной политике немцев, произошедших в начале 1943 г.

На втором этапе происходит уравнение значения политических и военных целей. Теперь при помощи политической игры немцы пытаются добыть больше живой силы для фронта и рабочей силы для тыла.

Поэтому в гражданской сфере немцы, «пытаясь создать у населения иллюзию решения собственной судьбы», дают добро на создание «национальных правительств» и «представительных органов».

В военной же сфере происходит объединение (в основном, на бумаге) разрозненных «добровольческих формирований» в «национальные армии», которые должны были стать вооруженными силами своих «правительств».

Такие, вкратце, особенности привлечения и использования коллаборационистов немецкими оккупационными властями на оккупированной территории СССР в период Великой Отечественной войны.

Список литературы

1. Безыменский Л.А. Особая папка «Барбаросса». – М.: Изд. агентства печати «Новости» 1973. – 342с.
2. Бетели Н. Последняя тайна. – М.: Новости. 1992. – 253с.
3. Великая Отечественная война. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832с.
4. Волков В.К. Операция «Тевтонский меч». – М.: Мысль, 1966. – 173с.
5. Деларю Ж. История гестапо. – Смоленск: Русич, 1993. – 480с.
6. Диксон Ч., Гейлбрюнн О. Коммунистические партизанские действия. – М.: Изд. ин. лит., 1957. – 291с.
7. История фашизма в Западной Европе / Под ред. Г.С. Федотова и др. – М.: Наука, 1978. – 613с.
8. Киссельгоф И.С. История Франции в годы второй мировой войны. – М.: Высшая школа, 1975. – 208с.
9. Колесник А.Н. Грехопадение? Генерал Власов и его окружение. – Харьков: Простор, 1991. – 238с.
10. Косік В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993. – 660с.
11. Краткий политический словарь. – М.: Политиздат, 1987. – 509с.
12. Мосли Л. Утраченное время. – М.: Воениздат, 1972. – 376с.
13. Мюллер-Гиллебранц Б. Сухопутная армия Германии. 1933-1945. – М.: Воениздат, 1976. – Т.3. – 416с.
14. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). – М.: Воениздат, 1974. – 387с.

**ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
КОЛЛАБОРАЦИОНИСТОВ В НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ НА
ТЕРРИТОРИИ СССР (1941 – 1944)**

15. Назаров М.В. Миссия русской эмиграции. – Ставрополь: Кавказский край, 1992. – Кн. 1. – 416с.
16. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944). – М.: Политиздат, 1965. – 388с.
17. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М.: Миф, 1993. -- 382с.
18. Романько О.В. Добровольческие формирования из граждан СССР в германской армии на территории Крыма (1941-1944). Этапы создания и деятельности // Культура народов Причерноморья. – 1998. – №5. – С. 286-290.
19. Швагуляк М.М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма. – К.: Наукова думка, 1983. – 246с.
20. Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. – М.: Мысль, 1986. – 270с.
21. Энциклопедия Третьего рейха. – М.: Локид-Миф, 1996. – 562с.
22. Caballero-Jurado C., Lyles K. Foreign volunteers of the Wehrmacht. 1941-1945. – London: Osprey, 1995. – 40р.
23. Niger T., Abbot P. Partisan Warfare. 1941-1945. – London: Osprey. 1983. – 40р.
24. Windrow M. The Waffen-SS. – London: Osprey, 1983. – 40р.

Поступило в редакцию 28 августа 2001 г.

УДК 947.7(005)

Урсу Д. П.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

На сучасному етапі становлення українознавства як комплексної наукової дисципліни виникла нагальна потреба визначити її теоретичні засади, перш за все – гносеологічні принципи. Найважливішою передумовою оволодіння будь-якою наукою, як відомо, є знання її теоретичних підвалин і вибір правильних шляхів або методів пізнання. Якщо українознавство претендує на статус справжнього наукового знання, воно має розробити струнку систему теоретичних положень, категорій і принципів. О.Шпенглер у своїй відомій праці “Падіння Заходу” цілком справедливо зауважив: будь-яке історичне дослідження є справжня філософія, або просто праця мурашок” [1, с.66]. Щоб наша робота по вивченю минулого і сучасності українського народу не перетворилася на збирання наукового сміття, а відповідала найвищим стандартам світової науки, слід подолати сучасний період глибокої методологічної кризи, розробити нову теоретичну парадигму.

Ta методологія суспільних і гуманітарних наук, яка до недавніх пір була загальнообов`язковою для всіх учених, перетворила наукове знання у різновид ідеологічної міфології, а науку в служницю пропаганди. Вона себе повністю дискредитувала і загинула разом з тією соціально політичною системою, що не змімала випробування часом. Зараз ми стоїмо на руїнах марксистської ідеологічної парадигми, в умовах глибокої духовно-моральної кризи, панування безпринципного прагматизму і зневіри в силу гуманітарного знання. Методологічна культура наукових прав з українознавства, серед яких чимало змістовних і цікавих, низька. Досить подивитися на дисертаційні роботи, в яких методологічна рубрика є обов`язковою: тут панує плутанина, необізнаність з елементарними категоріями наукової теорії, переспів заяжених “істматівських” понять.

Ось кілька яскравих прикладів: “Методологічною основою дисертаційного дослідження став принцип теоретико-методологічної реконструкції, як можлива противага суто описовому методу вивчення історіографічного процесу”, – пише один дисертант. Інший свої принципи визначає коротше: “У методологічному арсеналі даної роботи використаний міждисциплінарний підхід”. Або ось така плутанина: “Методологічною основою дисертації є методи системного, конкретно-історичного, предметно-хронологічного та компаративного аналізу, принципи об`єктивності та історизму”; “Методологічну основу дисертаційного дослідження становить філософія історії баденської школи неокантіанства”.

Метою нашого повідомлення є обговорення лише однієї складової частини методологічних підвалин українознавства – принципів пізнання. Як відомо, успішне

досягнення істинного соціально-гуманітарного знання можливе при додержанні низки методологічних принципів. В логічному розумінні принцип є центральне поняття, підвалаина системи; він являє собою узагальнення й розповсюдження якогось положення на всі явища тієї області, з якої даний “принцип” абстрагувався, – таке визначення слова “принцип” дається в філософському словнику.

В марксистській методології соціогуманітарних наук таких центральних понять, принципів налічувалось три – партійність, об'єктивність, історизм. Найважливішим принципом наукового пізнання вважався принцип комуністичної партійності, який вимогав від дослідника відкритого служіння класовим ідеалам і партійним настановам. Так, В.В.Косолапов визнавав, що принцип партійності полягає у використанні історії (інших наук також, додамо) як важливого знаряддя сучасної класової політики [2, с.24].

Широке й цілеспрямоване застосування цього принципу в різних науках призвело до панування волюнтаризму і суб'єктивізму. Це був шлях до прямої фальсифікації, до розповсюдження міфологічних стереотипів в масовій свідомості [3, с.51-52]. Апологети комуністичної партійності всіляко намагалися довести, що партійність не суперечить науковій об'єктивності, використовуючи софізми низького гатунку, практика наводила безліч прикладів протилежного характеру. Отожнюючи партійність і об'єктивність, партійні пропагандисти одночасно брутално таврували справжню об'єктивність як “буржуазний об'єктивізм”.

Щодо принципу історизму, то в ньому немає нічого суто марксистсько-ленінського, хоч В.І.Ленін чимало зробив для його формулювання і розповсюдження. Історизм увійшов в передову філософську думку, починаючи з епохи Відродження. І набув загального визнання завдяки теоретичній спадщині Гегеля.

Таким чином, у марксистській тріаді принципів пізнання партійність-об'єктивність-історизм перший з них маємо рішуче відкинути, а два останніх перевіснисли. Окрім цього, до них слід додати ще два, що повинно зробити теоретичне підґрунтя українознавства більш сталим, повним, всеосяжним. Пізнання різних сторін минулого й сучасного українського народу буде успішним, якщо додержуватися наступних принципів: об'єктивності, гуманізму, історизму, плюралізму. Додамо, що першу спробу сформулювати методологічні принципи українознавства зробив П.П.Кононенко у своєму відомому посібнику [4, с.12].

Наріжним каменем українознавства, як і всіх інших наук, є досягнення об'єктивності знання. Принцип об'єктивності вимагає правдивий і неупереджений аналіз всього різноманіття фактів, формулювання таких висновків, які ламають усталені стереотипи наукової думки. Слід вивчати процес суспільного розвитку і людської свідомості в усій його повноті, в цілісності, в діалектичних протиріччях. Щоб зробити правильні висновки, здобути цінні уроки, варті на майбуття, треба мати точну картину минулих подій. В загальному плані принцип об'єктивності тотожний науковості. Перекручення й фальсифікація історії потрібні лише тим соціальним і політичним силам, які захищають неправедне, приречене діло. Вони часто-густо виступають під гаслом “Не чорнити минуле”. Але його очорнити можна тільки брехнею. Правда діє ніби скальпель хірурга – вона розтинає нарив і лікує

соціальні хвороби. Тому утаювання історичної правди є злочином проти народу. Недарма ще Сервантес вимагав страти брехливих істориків як фальшивомонетників. Слід наголосити, разом з тим, що протилежний об'єктивності підхід до знань – суб'єктивізм – є головним ворогом науки. З ним справжні учені ведуть непримирену боротьбу.

Історія, як наука, ґрунтуються на міцній основі того, що прийнято називати людяністю, гуманізмом. “Історія – це наука про людину, про минуле людства, а не про речі чи явища. Існує тільки одна історія – історія Людини, і це історія в найширшому розумінні слова. Історія – наука про Людину; вона, зрозуміло, використовує факти, але це факти людського життя”, – цими натхненними словами Л.Февр підкреслює гуманізм і гуманність історичної науки [5, с.19]. Ми маємо всі підстави розширити це твердження на українознавство, оскільки в ній, як слушно зауважив П.П.Кононенко, історіософія є провідною галуззю.

Гуманізм – це сукупність ідей, поглядів, переконань, що стверджують високе покликання людини, її цінність як особистості (самоцінність), право на життя, свободу, щастя. Ще античний філософ сказав, що людина – мірило всіх речей, тому принцип гуманізму вимагає пояснення та оцінку історичних подій з позицій загальнолюдської моралі. Він вимагає, за словами Д.Чижевського, визнання абсолютної гідності людини, яка завжди має бути метою, але ніколи не засобом лише для досягнення якоїсь мети. Тому гуманізм проголошує зверхність загальнолюдської моралі над усіма державними, національними, класовими, партійними та іншими інтересами.

Принцип гуманізму перебуває в разочому протиріччі з аморальністю більшовиків, лідер яких твердив: “моралі в політиці немає” і надсилає такі накази: “тасмно підготувати терор”, “повісити не менш ста чоловік”, “призначити заложників”, “вислати за кордон безжалісно”. Він закликає своїх поплічників: “будьте зразково безпощадні”, “треба заохочувати енергію і масовість терору”, “озстрілювати нікого не питаючи”, “розвратитися нещадно”.

Українському національному характеру споконвічно притаманий християнський гуманізм, почуття людяності, що базується на цінностях Священного писання. Про це свідчить вся історія української літератури, яка відобразила світобачення народу. Вже з перших творів князів Святослава і Володимира Мономаха, через праці Івана Вишенського і Григорія Сковороди, Котляревського і Шевченка червоною ниткою проходять ідеї гуманізму в самому широкому розумінні цього слова. В XIX ст. український гуманізм збагачується за рахунок нових мотивів – безрелігійного людинолюбства, удосконалення суспільного ладу тощо [6, с.459].

Наступний принцип пізнання – **історизм** – вимагає всі явища і події розглядати як такі, що невпинно розвиваються на основі певних об'єктивних закономірностей. Цей принцип загальнонауковий, він так чи інакше застосовується багатьма науками. В українознавстві він передбачає дослідження всіх явищ в русі, в динаміці – від їх виникнення через всі етапи розвитку аж до їх зникнення. Для цього треба дати аналіз всіх причинно-наслідкових зв'язків і опосередкувань, знайти глибинне коріння й безпосередні витоки тих чи інших подій. Адже багато з них заховані під

товащою часу. Кріт історії риє глибоко, говорив Гегель, а історик має копати ще глибше. Нарешті, принцип історизму вимагає розуміння соціально-культурних процесів як зміни низки етапів, кожний з яких є відносно завершеним, із власними історіями. Інакше кажучи, він ставить завданням виокремлення періодів розвитку або, коротше, побудування періодизації.

Слід зазначити, що історизм як принцип наукового пізнання було сформульовано набагато раніш появі марксистської доктрини. Німецька історіософія XVIII – початку XIX ст. в творах Гердера, Канта, Гегеля докладно обґрутувала основні закономірності поступового розвою знань людини про своє минуле.

Історизм слід відрізняти від *історицизму*. Останній термін ввів в науковий обіг К.Поппер, щоб позначити філософські концепції й методологічні підходи, які неспроможні дати правильну трактовку історичного буття. Особливо критикує він претензію прибічників історицизму передбачити майбутнє. Як визнає К.Поппер в передмові до російського видання книги “Злідennість історицизму”, його метою була критика марксистського матеріалістичного розуміння історії, яке прагнуло довести неминучість перемоги комунізму. На матеріалі логіки та історії науки Поппер доводить неспроможність людини передбачити, що трапиться за межами сьогодення. Історія, пише Поппер, завжди закінчується сьогодні, ось тепер, в цей самий час. Майбутнє не детерміноване повністю минулим, оскільки існують люди, їх воля, їх етичні переконання, які істотним чином впливають на хід історії [7, с.4-5; 8, с.21-29; 9, с.28-32].

Звинувачення Поппера в антиісторизмі безпідставне, оскільки деякі автори неправильно тлумачать застосований ним неологізм в англійській мові “*historicism*”, що не відповідає усталеному розумінню терміна “історизм” [10, с.261-263]. Різниця між історизмом та історицизмом, за думкою Поппера, полягає в тому, що перший визнає рушійною силою історичного процесу людину, її волю і прагнення; останній ж дуже схожий на фаталізм, оскільки суспільство рухається шляхом, що був запрограмований силою об'єктивних законів природноісторичного руху. Цей невблаганий детермінізм зводить людину до гвинтика в складній механіці історичного процесу. Майбутнє повністю визначено подіями та явищами минулого, каже Поппер, відкидаючи марксистську концепцію історизму, перейменованого ним на історицизм. Але разом з тим ця концепція непослідовна, оскільки вона хибує на *активізм*, вважаючи необхідним підштовхувати просування суспільства до кращого майбутнього” мобілізацією народних мас на революційну боротьбу.

Щодо принципу історизму, то Поппер до нього ставиться схильно. Він визнає його методом наукового дослідження, який доповнює головний, на його думку, метод критичного аналізу. Про це він писав у своїй наступній праці “Відкрите суспільство”. Цікаво відзначити, що в обох книгах Поппер визнає за історією пізнавальні та виховні функції. Знання історії необхідне, “якщо ми прагнемо зрозуміти світ, в якому живемо”.

Останній принцип історико-культурного пізнання – **плюралізм**. Він означає таку філософську позицію, яка стверджує існування багатьох незалежних одне від одного методів пізнання, теорій, підходів. Вони рівноправні, кожен дає можливість

відшукати істину. Плюралізм означає різнодумство, на відміну від марксистського монізму, який декларує вірною тільки одну точку зору. З багатьох концепцій тільки одна має монополію на істину. Всі ж інші проголошуються хибними, а тому – поза законом, проти їх прихильників ведеться війна на знищенння.

Плюралізм є філософським підґрунтам справді демократичного суспільства тому, що визнає рівноправність різних соціальних і політичних сил, не віddaючи перевагу ніякому. Він спрямовує політиків на мирне розв'язання конфліктів шляхом досягнення консенсусу. Ідейно-теоретичний плюралізм як гносеологічний принцип є гарантією вільних наукових дискусій, що ведуть до вагомих наукових результатів. Тільки вільний пошук істини може стати запорукою плідного розвитку всіх галузей українознавства, інших суспільних і гуманітарних наук.

Запровадження в українознавчих студіях чотирьох перелічених вище принципів – об'єктивності, гуманізму, історизму, і плюралізму аж ніяк не означає повернення до загальнообов'язкових нормативів, до заідеологізованої науки недавнього минулого. Марнimi є побоювання загрози нової ідеократії, примусової моноцентричної доктрини. Марно сьогодні апологети марксистської ідеології, які досі не можуть примиритися з її повним крахом, віdstoюють окремі, нібито прогресивні, уламки [11, с.69-77].

Навпаки, загрозу науці несе методологічний нігілізм, цинічна невизначеність, бажання сидіти відразу на двох стільцях. Кінець ідеології, слішно зазначає Б.Цимбалістий, ніяк не означає, що людина ні в що не вірить чи не визнає ніяких вартостей [12, с.84]. світоглядна спрямованість українознавства, як навчальної дисципліни, полягає в тому, щоб молоді люди глибоко вірили у певну систему ідей, виведених з тих принципів, про які щойно говорилося. Виховання національної самосвідомості, пропаганда об'єднавчої державотворчої ідеї є головним завданням українознавчих кафедр всіх вузів країни.

Заслуговує на увагу і схвалення розроблена одеськими ученими С.Акимовичем і В.Скрипником концепція “демократичного патріотизму” [13, с.1-4]. За браком міста не маємо можливості докладно проаналізувати зміст їх статті. Скажемо тільки, що їх ідейно-теоретична платформа має всі підстави заповнити той ідеологічний вакуум, який виник після краху тоталітаризму. Демократичний патріотизм – це ідеологія не держави, а громадянського суспільства, що формується в Україні. Він буде виростати знизу, а не насаджуватися примусово зверху. Звернемо увагу і на те, що український демократичний патріотизм не має нічого спільногo з екстремним націоналізмом і шовінізмом, де під маскою патріотизму ведеться шалена проповідь ксенофобії, насильства і війни. Ця нова ідеологія, як слішно зауважує М.Степанець, не повинна ґрунтуватися на якихсь конкретних ознаках расової, національної чи партійної приналежності. Вона мусить підкреслювати загальнолюдські демократичні цінності, кращі традиційні риси українського національного характеру. Справді, сьогодні настав час збирати каміння для будівництва нового шляху до храму [14, с.296].

Необоротність соціальних, політичних і культурних змін в Україні за останні роки дають підстави сподіватися на подолання глибокої ідейно-теоретичної кризи в

сусільних науках і на створення спільними зусиллями нової парадигми, що відповідатиме кращим стандартам світової науки.

Список літератури

1. Шпенглер О. Падіння Заходу// Основа. – 1995. – №28[6].
2. Косолапов В.В. Методология и логика исторического исследования. – К.: Вища школа, 1977.
3. Ідеологія// Філософ. і соціолог. думка. – 1994. – №11-12.
4. Кононенко П.П. Українознавство. Посібник. – К.:Основи, 1994.
5. Февр Л. Бои за историю. – М.: Наука, 1991.
6. Чижевський Д. Гуманізм// Енциклопедія українознавства. – Т.2.
7. Поппер К. Нищета історицизма. – М.: Прогресс, 1993.
8. Шинкарук В. До питання про принципи діалектики як методології сусільствознавства// Філософ. і соціолог. думка. – 1993. – №9-10.
9. Пироженко В. Принципи історизму в соціальних дослідженнях: перспективи нового розуміння// Історія в школі. – 1999. – №6.
10. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Т.2. – К.: Генеза, 1993.
11. Ойзерман Т. Марксизм как идеология// Свободная мысль. – 1999. – №1
12. Цимбалістий Б. Иолітична культура українців// Сучасність. – 1994. – №4.
13. Акимович Е., Скрипник В. Концепция “демократического патриотизма”// Демократическое действие. – 1995. – №2.
14. Степанець М. Чи не на часі збирати каміння? (Міркування про роль ідеології)// Філософська думка. – 1998. – №4-6.

Поступило в редакцію 24 augusta 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 74-79.

УДК 930. 9(5)

Щевелев С. С.

ВЛИЯНИЕ БЕЛОЙ КНИГИ 1939 ГОДА ПО ПАЛЕСТИНЕ НА СИТУАЦИЮ В СТРАНЕ

В работах российских авторов – Е. Дмитриева, В.И. Киселева, В.И. Носенко, И.Д. Звягельской [1], посвященных истории Палестины XX в., содержатся важные концептуальные оценки изменений, происходивших в арабском национально-освободительном движении, арабско-еврейских отношениях в 30-е гг. Однако в этих исследованиях (за исключением работы В.И. Носенко) отсутствует анализ Белых книг по Палестине, публиковавшихся британским правительством в период существования мандатного управления Палестиной (1920 – 1948 гг.).

Многочисленные исследования по Ближнему Востоку, в том числе по истории Палестины, появились в последние два десятилетия в странах Арабского Востока, Израиле, Западной Европы и США. Большинство этих работ, за мелким исключением, имеют одну общую черту – они несут на себе отпечаток субъективных оценок их авторов в зависимости от того, чьи национальные и политические интересы они выражают. Так, например, в работах Н. Розе, Р. Оуэндейла, Дж. Горни и др. [2] под прикрытием большого количества типично подобранных и тенденциозно прокомментированных фактов, постоянно проводится идея правильности и справедливости политики Великобритании в период мандата. С этих позиций анализируются все документы британского правительства, парламента, Постоянной мандатной комиссии, мандатной администрации в Палестине.

Подавляющая часть арабских исследователей истории Палестины исходит из того, что существование самой мандатной системы было незаконно, потому что Великобритания, по их мнению, нарушила свои обещания предоставить независимость арабским территориям Османской империи, включая Палестину, после победы стран Антанты в I мировой войне. К числу подобного рода исследований относятся, например, работы М.Х. Маджадалани, Я. Илийаба, Х. Бадара и др. [3].

25 апреля 1920 г. на конференции в Сан-Ремо Верховный совет стран Антанты передал мандат на Палестину Англии. 24 июля 1922 г. его условия были одобрены Советом Лиги Наций, и 29 сентября 1926 г. мандат официально вступил в силу [4]. Стране-манадатарию предоставлялась вся полнота законодательной и исполнительной власти. Англия получила право контролировать судебную систему Палестины и ее внешние сношения, держать в Палестине свои войска и полицию. После подавления арабского восстания в Палестине (1936-1939 гг.), стремясь стабилизировать обстановку в стране, найти выход из арабско-еврейской

конфронтации, 17 мая 1939 г. британское правительство опубликовало Белую книгу, в которой излагались основные принципы английской политики в Палестине. В ней предусматривалось через десять лет создание на территории Палестины единого арабско-еврейского государства. В течение этого переходного периода к управлению Палестиной предполагалось постепенное привлечение под английским контролем лидеров арабских политических партий и лидеров сионистского движения.

Белая книга 1939 г. подчеркивала, что «правительство Его Величества берет на себя ответственность за правительство страны», в состав которого и в его департаменты предусматривалось избрание арабов и евреев пропорционально их численности в Палестине. Кроме того, в Белой книге 1939 г. говорилось о том, что «по окончании пятилетнего этапа восстановления мира и порядка», представители «народа Палестины» и правительство Его Величества разработают рекомендации относительно «конституции независимого палестинского государства». Кроме того, Великобритания брала на себя обязательства по обеспечению безопасности святых мест, и защиту прав религиозных общин в Палестине «в соответствии с обязанностями правительства Его Величества в отношении арабов и евреев и особого положения в Палестине в отношении еврейского национального очага» [5, с. 6-7].

В исследовании ООН «Истоки и история проблемы Палестины. – Ч.1. – 1917 – 1947 гг.» приводятся выдержки из Белой книги 1939 г. о легальной и нелегальной иммиграции в Палестину: «Если иммиграция неблагоприятно оказывается на экономическом положении страны, то, очевидно, что она должна быть ограничена; точно также, если она наносит вред политическому положению в стране, то нельзя пренебрегать и этим фактом... нельзя отрицать, что среди арабского населения широко распространено опасение по поводу неограниченной еврейской иммиграции, что это опасение привело к беспорядкам, которые явились серьезным препятствием на пути экономического прогресса, истощили палестинскую казну, вызвали у людей боязнь за свою жизнь и собственность и привели к обострению отношений между арабским и еврейским населением, что достойно сожаления, когда речь идет о гражданах одной страны. Если в этих условиях иммиграция будет продолжаться до предела максимальной экономической вместимости страны, без учета всех других соображений, смертельная вражда между двумя народами будет увековечена, а положение в Палестине может стать причиной постоянных трений между всеми народами Ближнего и Среднего Востока» [6, с. 65].

За первые пять лет (с апреля 1939 г.) разрешалась иммиграция в Палестину 75 тыс. евреев, затем предусматривалось согласование квот на иммиграцию с палестинскими арабскими партиями. На каждый из пяти лет год устанавливалась квота по 10 тыс. человек, кроме того, 25 тыс. могли въехать в Палестину с разрешения Верховного комиссара, в первую очередь въезд разрешался иммигрантам категории «беженцы, дети и иждивенцы» [5, с. 11-12; 7, с. 135].

В отношении неоднократных требований палестинских лидеров и различных арабских делегаций о запрете британской администрацией продажи земли евреям, авторы Белой книги 1939 г. подчеркивали то, что арабы должны сами решать вопрос о продаже земли евреям, что это не дело Великобритании. Белая книга предусматривала раздел Палестины на области, в которых евреи имели или не

имели право покупать землю. Белая книга предлагала разделить Палестину на три зоны – А, В, С. В зоне А, площадью 6615 кв. миль (в основном это были холмистые районы северной Палестины и обширные районы южной палестины) разрешалась всякая продажа земли. В зоне В, площадью 3295 кв. миль (преимущественно это были приморские земли Средиземного моря, Негев, районы южнее Яффы и Хайфы) продажа земли разрешалась «с санкции палестинского правительства». В зоне С, площадью 319 кв. миль всякие земельные приобретения запрещались [8, с. 59].

Последний раздел Белой книги был детализирован в Законе о передаче земли 1940 г., в котором были подробно изложены условия продажи или запрета на продажу земли по районам, категориям, другим условиям. При обсуждении белой книги в палате лордов (23 мая 1939 г.), первый Верховный комиссар Палестины – Г. Сэмюэль выступил против всяких ограничений еврейской иммиграции в Палестину, потому что это «не позволит создать еврейский национальный очаг» [7, с. 108].

По этому закону, опубликованному 28 февраля 1940 г., Палестина была разделена на три зоны: зона А (65% территории Палестины) – где продажа земли разрешалась только между арабами; зона В (30% территории Палестины) – в ней продажа земель разрешалась только в исключительных случаях; «свободная зона» (5% территории Палестины) – в ней продажа земли разрешалась только в Саронской долине и в северных частях прибрежной полосы (в «свободной зоне» земельные сделки разрешались и в городах). Еврейское агентство сразу же заявило о своем непризнании земельного закона 1940 г. и мер по ограничению еврейской иммиграции в Палестину [9, с. 154-155].

Несмотря на введение квот на иммиграцию евреев в Палестину, Белая книга не означала отказа Великобритании от поддержки Еврейского Агентства в Палестине – «новые нюансы английской политики были обусловлены исключительно стремлением Англии сбалансировать свои отношения с арабами и евреями и таким образом укрепить свое положение на Ближнем Востоке в преддверии новой мировой войны» [10, с. 218]. И палестинские арабы, и лидеры сионистского движения выступили против белой книги 1939 г.

В начале июня Исполком Еврейского Агентства решает создать «специальные группы вмешательства», основной задачей которых будет осуществление антибританских операций». Этим группам поручалось проводить «репрессивные меры против арабских террористов и карательные операции по отношению к предателям и доносчикам из еврейского сообщества» [9, с. 152]. Еврейское Агентство опубликовало меморандум, содержащий протест против белой книги 1939 г. и особенно против Закона о передачи земли, как «противоречащим букве мандата». Опубликование Закона 1940 г. 28 февраля, уже на следующий день – 29 февраля, вызвало всеобщую забастовку и массовые демонстрации в городах и сельскохозяйственных поселениях ишува. 7 марта прошли массовые демонстрации в Иерусалиме, Хайфе, Тель-Авиве [9, с. 155].

Формально, квота на иммиграцию, установленная Белой книгой 1939 г. в 75 тыс. человек, заканчивалась 31 марта 1944 г. Но, 10 ноября 1943 г. администрация объявила, что автоматически квота не прекращается, а 32 тысячи неиспользованных иммиграционных сертификатов могут быть использованы в любое время [8, с. 68-70].

69]. В официальном заявлении 1948 г. британского министерства иностранных дел и министерства колоний подчеркивалось, что Белая книга 1939 г. была направлена против превращения Палестины в арабское или еврейское государство [11, с. 7]. Это было повторением формулировки, принятой при обсуждении положений Белой книги в палате лордов Британского парламента 23 мая 1939 г.

Лидер палестинских арабов Амин аль-Хусейни отверг белую книгу, а вскоре дал согласие на переговоры с Великобританией по поводу условий этого документа, поставив их предварительным условием прекращение преследования администрацией участников палестинского вооруженного восстания 1936 – 1939 гг. и разрешения на возвращение в Палестину арестованных и интернированных в концентрационные лагеря двух тысяч палестинцев, пообещав содействовать установлению условий для реализации установок Белой книги 1939 г. [12, с. 293].

Обязанности Лиги Наций по надзору в период существования мандата на Палестину осуществлялись через Постоянную мандатную комиссию (ПМК). В 1929 г. ПМК остро критиковала доклад комиссии Шоу о «волнениях», произошедших в этом году, выразив мнение о том, что беспорядки возникли вследствие прямого сопротивления английской политике, которая, как считали палестинские арабы, направлена на то, чтобы лишить их неотъемлемых естественных прав [6, с. 69]. При этом ПМК категорично утверждала, что эти конфликты не были направлены против английских властей в Палестине: «Выступления арабов были направлены, несомненно, только против евреев, однако, чувство обиды, толкнувшее арабов на эти эксцессы, в конечном счете, является следствием политического разочарования, вину за которое они возлагают на стороны, имеющие отношение к мандату и прежде всего на английское правительство» [6, с. 69].

Комиссия не поддерживала проведение принципа самоопределения в Палестине, объясняя это следующим образом: «всем группам населения, выступающим против мандата, независимо от того, возражают ли они против него в принципе, или хотят сохранить только те его положения, которые отвечают их особым интересам, держава-мандатарий, несомненно, должна сказать решительное и категоричное «нет». До тех пор, пока руководители какой-либо общины будут отвергать то, что является одновременно законом страны и, применительно к державе-мандатарию, международным обязательством, которые она не вправе снять с себя, переговоры будут лишь чрезмерно повышать их престиж и вызывать опасные надежды среди их сторонников, а также опасения среди их противников» [13, с. 143]. При этом, комиссия не «допускала мысли о том, что держава-мандатарий может пожелать отказаться от этих обязательств. Сама идея изменения существующего режима была фактически результатом трудностей, и его стремлением более тесно увязать свою политику с требованием своей миссии» [6, с. 72].

В докладе Комиссии содержалось признание неизбежности конфликта между двумя общинами в Палестине: «С самого начала неизбежным был конфликт между чаяниями арабов Палестины, которые хотели оставаться, вернее, стать полными хозяевами в собственном доме, и чаяниями евреев, которые хотели создать, вернее, воссоздать национальный очаг в Палестине. Сама формулировка Декларации Бальфура и мандата на Палестину ясно показывает, что авторы этих документов понимали

неизбежность этого антагонизма. Волнения 1936 г. показали, насколько распространена и сильна враждебность арабов к еврейской иммиграции, а вынужденные репрессии, предпринятые державой-мандатарием, лишь усилили ее сомнения в возможности выполнения мандата без постоянного применения силы» [14, с. 226-228].

Таким образом, Белая книга 1939 г. рекомендовала не прекращать мандат путем раздела Палестины, а продлить его до достижения в конечном счете независимости единой Палестины. Поэтому ПМК пришла к следующему выводу: «...Политика, изложенная в Белой книге, не соответствовала тому толкованию мандата на Палестину, которого Комиссия всегда придерживалась по договоренности с державой-мандатарием и Советом (Лиги Наций. – С.Щ.) [6, с. 73]».

Комиссия довольно детально рассмотрела вопрос о том, что можно ли мандат на Палестину сделать достаточно гибким, для того, чтобы между ним и политикой, изложенной в Белой книге, не было противоречий. Члены комиссии знали отношение Великобритании к этой проблеме – «по мнению державы-манадатария, такого противоречия не существовало». Государственный секретарь по делам колоний Великобритании сообщил ПМК, что «... держава-мандатарий пришла к выводу о том. Что вследствие изменения обстановки, политика, которую она полагает проводить, соответствует мандату, который основывается на статье 22 Пакта и на Декларации Бальфура» [15, с. 275].

Хотя ПМК и пришла к выводу о том, что Белая книга 1939 г. противоречит общепринятым толкованием мандата, согласно которому создание еврейского национального очага является основной целью мандата, тем не менее, комиссия на своей сессии в июне 1939 г. констатировала, что «устремления арабов и евреев не удовлетворены наличием мандата и схема раздела ... является лучшим и наиболее отличающим их надежды решением выхода из тупика...» [8, с. 127].

Таким образом, скупка земли различными фондами Всемирной сионистской организации, изгнание с нее новыми владельцами бывших арендаторов-арабов; выселение арабского населения из сферы палестинской экономики; разжигание мусульманскими религиозными лидерами антиеврейских настроений среди арабской общины Палестины; политика страны-мандатария, заключавшаяся в лавировании между арабами и евреями, способствовала резкому обострению арабо-еврейских отношений в Палестине в 30-е гг., что, в свою очередь, привело к возникновению палестинской проблемы, да и вообще, ближневосточного кризиса.

Список литературы

1. Дмитриев Е. Палестинская трагедия. – М.: Международные отношения, 1986. – 100с.; Его же. Палестинский узел: к вопросу об урегулировании палестинской проблемы. – М.: Международные отношения, 1978. – 301с.; Киселев В.И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис. – Киев: Политиздат Украины, 1981. – 191с.; Новейшая история арабских стран Азии. – М.: Наука, 1988. – 637с.; Звягельская И.Д., Носенко В.И. Истоки арабского национально-освободительного движения в Палестине // Народы Азии и Африки. – 1986. – №3. – С. 63-71.
2. Rose N. Chaim Weizmann: a Biography. – N.-Y.: Penguin Books, 1989. – 520р.; Ovendale R. Britain, the United States and the End of the Palestine Mandate 1942-1948. – Wolfeboro (N.H.): The Boydell Press, 1989. – 330р.; Gorny J. Zionism and the Arabs. 1882-1948: A Study of Ideology. – Oxford: Clarendon Press, 1987. – 342р.

ВЛИЯНИЕ БЕЛОЙ КНИГИ 1939 ГОДА ПО ПАЛЕСТИНЕ НА СИТУАЦИЮ В СТРАНЕ

3. Мадждалани М.Х. Аль-кадийа аль-филастинийя фи дуа ахком аль-канун аль-даули. – Динашк: Аль-Табат, 1990. – 140с.; Йлийаб Я. Джараим аль-аргум ва лихи. – Амман: Дар аль-джалил ли-нашр, 1985. – 361с.; Бадар Х. Даур мунаzzамат аль-хагана фи инша'a исраил. – Амман: Дар аль-джалил ли-н-нашр, 1985. – 307с.
4. Подробно об установлении мандата на Палестину и деятельности мандатной администрации в 20-40-е гг. см.: Щевелев С.С. Палестина под мандатом Великобритании (1920-1948 гг.). – Симферополь: Таврия Плюс, 1999. – 400с.
5. Palestine. Statement of Policy. Presented by the secretary of State for Colonies to Parliament by Command of His Majesty. May 1939. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1939. – 12p.
6. Истоки и история проблемы Палестины. Часть 1. 1917-1947. – Нью-Йорк: ООН, 1978. – 116с.
7. Great Britain/ House of Lords. Official Report. The Parliamentary Debates Ser. 5. Vol. 113 (May 19 to July 6) 1939. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1939. – 1108р.
8. Great Britain and Palestine 1915-1945. Information Papers No. 20. – L.: Chatham House, 1946. – 177р.
9. Бар-Зохар М. Бен-Гурион. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 484с.
10. Новейшая история арабских стран Азии. – М.: Наука, 1988. – 636с.
11. Palestine. Termination of the Mandate 15th May 1948. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1948. – 41р.
12. Porath Y. Palestinian Arab National Movement. From Riots to Rebellion. Vol. 2. 1929-1939. – L.: Cass, 1978. – 414р.
13. League of Nations. Permanent Mandates Commission. Session, 17th, Geneva, 1930. – Geneva, 1930. – 154р.
14. League of Nations. Permanent Mandates Commission. Session, 32-d, Geneva, 1937. – Geneva, 1937. – 235р.
15. League of Nations. Permanent Mandates Commission. Session, 36th, Geneva, 1939. – Geneva, 1939. – 289р.

Поступило в редакцию 7 августа 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 80-90.

УДК 930.26

Буров Г.М.

ПЕРМСКИЙ СТИЛЬ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ БРОНЗОВЫХ ПЛАКЕТОК: ОСОБЕННОСТИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

В бассейнах Оби, Печоры, Камы и Вычегды распространены плоские литые изображения из бронзы, относящиеся к I тысячелетию н. э. (рис. 1). Представляя уникальный феномен, они применялись на жертвенных местах, но встречаются также в кладах, на поселениях и в могильниках. Эти миниатюрные скульптурные произведения называют образками, шаманскими изображениями, бляхами, пластинами и, собирательно, культовым литьем. Но самым точным термином для них служит «плакетка» (нем. Plakette) – слово, использованное при их описании А.М. Талльгреном [1], а затем автором [2]. Приуральская плакетка – уплощенный, обычно ажурный, рельеф (с горельефным показом птичьих голов) в форме изображенного существа или с обрамляющими кантами-перемычками. Детали показаны уступчатым расположением плоскостей и бороздками, иногда тонкими линиями [3, ил. 140], сближающими плакетки с графикой. Их можно было размножать (литием), используя как товар, подобно лубочным картинкам [4, с. 5, 6]. в Пешковском кладе имеется изображение [5, № 189], точно такое же, как в Кипартском [5, № 194] и аналогичное сходство отмечается между находками в бызь, Гайнской вол. Пермской губ. и в Смоленце на Мезени [6, табл. 16].

Хотя плакетки – изображения одностороннего типа, они, судя по сохранившимся кое-где литникам [7, рис. 3, 8], отливались в закрытых двухчастных формах. Выпуск этих произведений включал создание таких матриц, литье и отделку. Плакетки с тонкими углубленными линиями не оставляют сомнений, что, по крайней мере, часть форм изготавливали из глины, делая на ней отиск твердой, вероятно медной, модели. Гравировка последней была творческой работой скульптора, а остальное могли выполнять связанные с ним металлурги. Как модели, вероятно, использовались подчас и готовые плакетки, но существовали определенные стимулы к созданию оригинальных произведений.

**ПЕРМСКИЙ СТИЛЬ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ БРОНЗОВЫХ ПЛАКЕТОК:
ОСОБЕННОСТИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ**

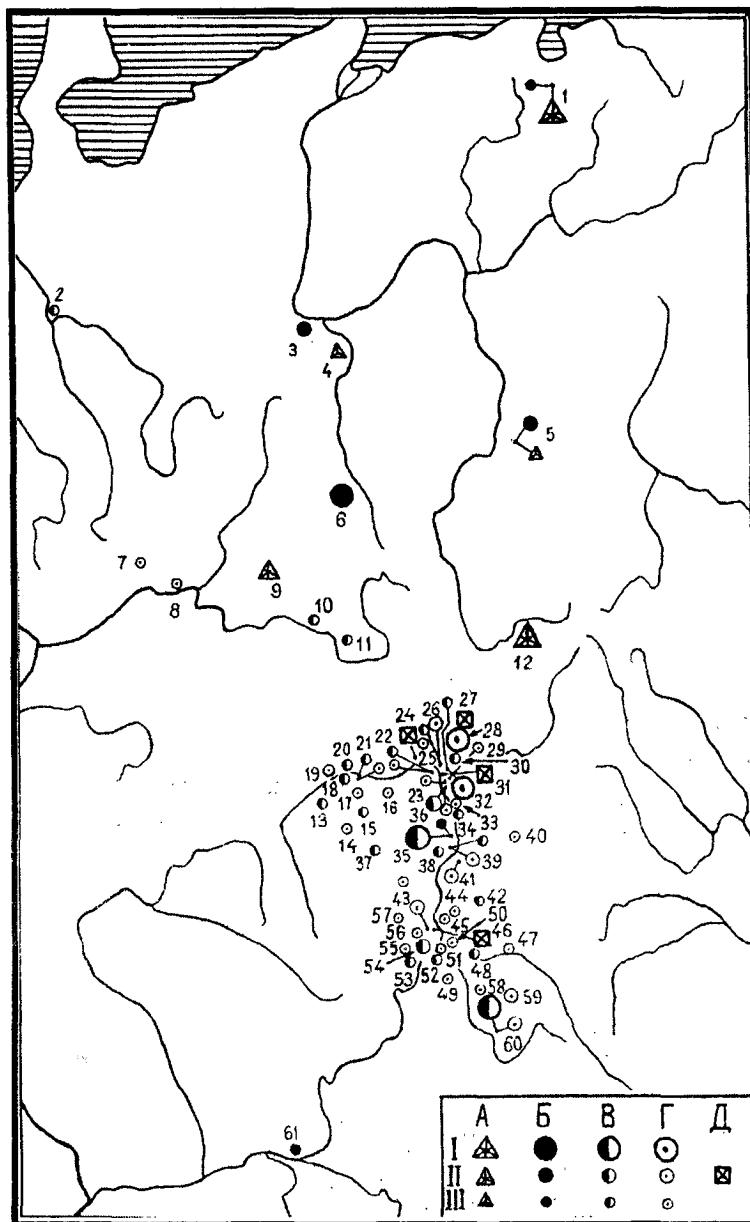

Рис. 1. Карта плаquettek печенского (А), пермского (Б-Г) и чердынского (Д) стилей. Б – ухтинский период; В – пешковский; Г – подбобыкинская стадия. I – комплекс, включающий 9-33 изображения; II – от 2 до 6 плаquettek; III – одиночная находка 1 – Хэйбидя-Пеэдарское жертвенное место; 2 – д. Смоленец; 3 – Шиховское I; 4 – Черноборская II; 5 – Подчерьемский клад; 6 – Ухтинский клад; 7 – Тохта, 8 – с. Жешарт; 9 – Вис I; 10 – Эжол; 11 – оз. Донты; 12 – Унинский клад; 13 – д. Шипицына; 14 – быв. Кочевская вол.; 15 – д. Москалево; 16 – с. Коса; 17 – д. Чазея; 18 – д. Данилова; 19 – д. Плесо; 20 – быв. Гайнская вол.; 21 – д. Михалева (Златина); 22 – д. Вилюсова; 23 – с. Лимеж; 24 – приусыре р. Тимшер; 25 – р. Пильва; 26 – д. Амбор; 27 – д. Усть-Караб; 28 – жертвенное место

Подбобыка; 29 – д. Малая Анюкова; 30 – д. Выставка (Березник); 31 – пос. Курган; 32 – с. Редикор и Редикорский клад; 36 – д. Могильниково; 37 – д. Плотникова; 38 – д. Вакина; 39 – д. Грудята; 40 – Чаньвинская пещера; 41 – Володин Камень I; 42 – д. Тренина; 43 – Назарова I; 44 – д. Мочелята; 45 – пос. Висим; 46 – д. Скородум; 47 – Калинское городище; 48 – д. Маркова; 49 – г. Пермь; 50 – г. Добрянка; 51 – д. Федотова; 52 – д. Опуптата; 53 – д. Сыропятова; 54 – городище Гарамиха; 55 – д. Семина; 56 – д. Зобачева; 57 – Онское городище; 58 – р. Кемоль; 59 – Бартым I; 60 – Кишертский клад; 61 – д. Ныргында

ВОПРОС О ГЕТЕРОГЕННОСТИ УРАЛО-СИБИРСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЛИТЬЯ

А.А. Спицын [5, с. 40, 41] признал своеобразие Уньинского клада и плакеток с р. Сопляс по отношению к основной массе шаманских изображений, а В.А. Оборин [8, с. 28] противопоставил «семь крупных ажурных блях» [7, рис. 1, 7], «более мелким бляхам». Откликнувшись на исследования М.И. Ростовцева по скифской тематике, А.В. Шмидт [9] отнес все урало-сибирское плакеточное искусство I тысячелетия к двум «звериным стилям» – к пермскому (Прикамье) и западносибирскому (Приобье). Л.С. Грибовой [14, с. 7] и В.А. Обориным [3, с. 48] понятие «пермский звериный стиль» было расширено включением в него некультовой пластики, в том числе полых украшений. В.А. Оборин усматривает в Прикамье пермский вариант «звериного стиля», а на Северо-Востоке Европейской России – смешение этого варианта с зауральским, причем, по его мнению, «прикамские черты заметнее прослеживаются на Вычегде и Выми..., а зауральские – в бассейне Печоры».

Л.В. Чижова же [10] справедливо отделила плоское культовое литье от остального художественного металла. По отношению к плакеткам она сочла термин «звериный стиль» (который якобы касается только «хищных животных, находящихся в динамике, в борьбе») неприемлемым. Было отвергнуто илагательное «пермский»: в «лесной полосе Северной Евразии» все культовые либо, по Л.В. Чижовой, «достаточно однородно». Слово «звериный», действительно, плохо подходит к плакеткам, так как они – жанр культовой пластики. Звериный стиль существовал в Приуралье только как направление в прикладном искусстве. Считать же урало-сибирское плоское литье однородным невозможно, и при его изучении необходимо применять аналитический метод, различая пластику разных творческих течений.

Вопреки традиции, автор пришел к заключению о чересполосном распространении на Печоре и Вычегде трех плакеточных стилей, различающихся по наборам сюжетов и иконографически: западносибирского, печорского и пермского [2; 7; 11, с. 25-28; 12]. Они представлены соответственно эталонными комплексами изображений с рр. Сопляс, Уньи и Ухта, выявленными еще в XIX в. Плакеткам каждого из них подобраны параллели. Пермский стиль имеет также ряд определяющих памятников в Прикамье. Здесь отсутствует искусство печорского стиля, но как самостоятельный феномен выступает оригинальное литье, выявленное в двадцатых – тридцатых годах XX в. близ г. Чердыни. Поэтому оно может быть названо чердынским, причем с большим основанием, чем клад с р. Уньи на севере быв. Чердынского у., обозначенный в свое время этим термином [5, с. 41].

ЧЕРДЫНСКИЙ СТИЛЬ

10 изображений чердынского литья составляют четыре комплекса: из Скородумского клада, пос. Курган, д. Усть-Каиб и с р. Тимшер (рис. 1). Плакетки – в основном высотой около 16 см, аккуратной работы и умеренно стилизованные [3, ил. 18, 134-141, 144]. Типичны сложные трехъярусные композиции, в центре которых – антропоморфная, часто крылатая, женская (?) фигура, как бы охраняемая с боков второстепенными существами. Верхний, небесный ярус представлен орлом или солнечным диском в виде человеческого лица, а нижний, подземный – чудовищем, часто двухголовым, с чертами медведя, бобра, фантастического зверя, лошади, паука. В композициях участвуют рогатые лосиные головы нормальных пропорций. Глаза показаны обычно кружками из тонких линий с ямкой-точкой внутри (тогда как в других стилях это – угловатые углубления с выступом в центре). Кисти рук согнуты в кольцо или дугу. Распространен орнамент «лесенка», обозначающий в некоторых случаях детали. Типичны нос, резко выступающий на плоском фоне, и расчлененный кант-перемычка.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРМСКОГО КУЛЬТОВОГО ЛИТЬЯ

Изображений пермского стиля известно свыше 220 [7, рис. 1, 1-6, 8-11; 2, 3]: в Приуралье художественно-металлургические центры этого искусства были наиболее плодовитыми. Как эталоны рассматриваются Ухтинский, Пешковский и Кишертский клады, каждый из которых включает 30-33 изображения, коллекция с костища Подбобыка (23 плакетки) [5], Редикорский клад (9 предметов) [3, ил. 65, 89, 98, 114-116, 118, 119, 128] и ряд комплексов, в которых – два-три предмета. Это – Подчерьемский клад [13], находки из д. Грудята [5, № 193, 314] и Могильниково [3, ил. 100, 127], с городища Гарамиха [5, 154, 159, 197] и с поселений: Шиховское I [14, табл. III, 4; 15, рис. 3, 2], Володин Камень I [16; 17], Бартым I [18], Назарова I [19]. Но Р.Д. Голдиной, такие памятники датируются VI-VIII вв. [20, с. 122].

Преобладающая часть пермских плакеток снабжена перемычками в виде канта, который в большинстве случаев расчленен косой или прямой насечкой и часто составляет рамку. Длина пластины в среднем 8-9 см и лишь иногда превышает 12-18 см [7, рис. 1, 10]. В композициях главное место занимает синcretическое антропоморфное существо, от длинноносой человеческой головы которого отходит голова лося, хищной птицы [7, рис. 1, 1, 3; 2, 9] или небесного змея [7, рис. 1, 2], а иногда – вся фигура последнего [7, рис. 1, 4, 5]. Антропоморфное существо – с двумя верхними конечностями, часто как с лосиными, так и с птичьими чертами (крылья). Персонаж обычно стоит или сидит на крокодилообразном, но короткохвостом чудовище. За первым в литературе закрепилось монгольское название «сулде», введенное А.А. Спицыным, а второе, вслед за А.Ф. Теплоуховым, именуется ящером. На многих плакетках симметрично изображены два синcretических персонажа в профиль с добавочными лосиными головами, которые подняты кверху и соприкасаются носами и губами, образуя «карку», а иногда «ласкают» третьего сулде, расположенного между ними [5, № 179; 7, рис. 2, 9; 3, 2, 6]. При этом лосиные головы всегда показывают звериную ипостась сулде [7, с. 37, 38].

А.А. Спицын [5] дал систематизацию пермским плакеткам, разместив их изображения в типологической последовательности группами, в которые вошли образки, сходные по сюжету и художественным особенностям. Стойность ее, однако, нарушена включением в эти группы плакеток западносибирского стиля и украшений. Пермские пластины следует распределить между шестью сюжетными группами, в которых различимы типы [7, с. 36]. Аналитический метод позволил подойти к решению вопроса о семантике и назначении плакеток [7].

ОБ ЭВОЛЮЦИИ ПЕРМСКОГО СТИЛЯ: РАСЦВЕТ И ДЕГРАДАЦИЯ

А.А. Спицын и ряд других авторов различали две стадии в развитии приуральского плакеточного искусства – реалистических композиций расцвета («золотой век») и схематизированных упадка, а нами была предпринята попытка выделить пермские плакетки I стадии (по комплексам-эталонам) и картографировать их [21, с. 185-188]. К таким комплексам относятся в настоящее время Ухтинский, Подчерьемский и Пешковский клады, вещи из Могильникова, Гарамихи и Шиховского I. Кишертский клад – в основном памятник I стадии, частично синхронный Пешковскому (близость документируется даже идентичными изображениями), но Кишертъ включает шесть поздних плакеток [5, № 137, 177, 249-251, 406]. Остальные групповые находки, упомянутые выше, характеризуют исключительно стадию II.

Плакетки «золотого века» в одних случаях имеют неправильную форму, соответствую силуэту фигуры или композиции, в других – геометрическую: подпрямоугольную [7, рис. 1, 3, 8; 2, 5, 7; 3, 7], круглую [7, рис. 1, 4, 6; 2, 13], эллипсовидную [7, рис. 3, 1], полуovalную [7, 1, 5; 3, 4]. Они представляют все пермские сюжеты, кроме фигурок ящера и фасовых изображений суде без лосиных т.св. Профильные плакетки по отношению к общему количеству профильных и ф. овых составляют в Ухте 96%, в Пешковой ~ 52% (а в Подбобыке – только 12%).

Композиции часто включают группу фигур, изобилуют многочисленными деталями, отличаются точной передачей черт, присущих человеку и животному, уравновешенностью. Показывая правдиво баснословные существа, их авторы обладали безудержной фантазией и тонким художественным вкусом. Обычно соблюдаются пропорции, но для этих замечательных произведений характерна и некоторая стилизация (усилившаяся во II стадии): в частности, лосиные головы как элементы «арки», выполнены противоестественно удлиненными. Особенность ранних плакеток состоит также в том, что они иногда орнаментированы пунктиром – рядом мелких жемчужин или выпуклых штрихов (в бороздке), обозначающих, очевидно, перья, шерсть, позвоночник, орнамент платья и т.п. [7, рис. 1, 2; 2, 1-3].

Поздняя пермская пластика, с признаками небрежности, диспропорциональности и схематизма, разнится от ранней как низким эстетическим уровнем, так и ограниченным числом сюжетов [7, рис. 2, 4, 10, 11, 13; 3, 2, 3, 5, 6]. Она представлена скульптурами ящера и фронтальными угловатыми изображениями одной уродливой человекообразной фигуры или семьи из двух-трех таких существ. При этом их головы охвачены лосиными головами (на кантах-

ПЕРМСКИЙ СТИЛЬ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ БРОНЗОВЫХ ПЛАКЕТОК: ОСОБЕННОСТИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ

столбиках). Реже встречаются профильные изображения сулде на ящере, в частности «печорские» лосеголовые, одиночные и в композициях, включающих пару таких фигур в позе противостояния, и между ними помещено антропоморфное существо, обозначающее человеческую ипостась персонажей [5, № 199, 200]. Если на ранних плакетках лосиная голова органически связана с головой человека, показанного в фас, то в поздних изображениях такая связь носит лишь условный характер. Один тип второй стадии – это вообще фронтальные изображения сулде без голов животных. При переходе к ней возрастал процент плакеток в форме изображенного существа и полуовала [7, рис. 2, 13; 3, 3, 6], а численность плакеток прочих геометрических форм и случайных очертаний уменьшалась.

ПЕРИОДЫ «ЗОЛОТОГО ВЕКА»: ДИНАМИЗМ И СТАТИЧНОСТЬ

А.А. Спицын справедливо поместил предметы Ухтинского клада преимущественно перед вещами из Пешковой и Кишерти, уловив специфику первых. К ним в Припечорье иконографически близки изображения Подчерьемского клада и Шиховского I, а также одна плакетка Хэйбидя-Пэдары [22, рис. 3, 13]. В то же время прочие композиции I стадии аналогичны пластинам Пешковского клада, которые выглядят как переходное звено от Ухты к Подбобыке. Следовательно, эту стадию можно разделить на два периода – ухтинский (Ia) и пешковский (Ib). Такой вывод согласуется с датами Подчерьемского клада (агафоновский хронологический горизонт) и более позднего костища Подбобыка (деменковский) [11, с. 27]. Лишь для периода Ia типичны волнистые, плавно изогнутые линии у фигур. Детали изображений (окантовка, перемычки, руки и шеи фигур) снабжены нередко парными желобками [5, № 104-106, 114, 119, 122, 123, 204], тогда как пешковские фигуры, напротив, часто выглядят выпуклыми [3, чл. 95, 105, 108]. «Арка» отмечена только дважды [7, рис. 1, 6], а в период Ib она встречается широко, и, следовательно, в ухтинский период профильные изображения гораздо многочисленнее, чем в пешковский. В групповых композициях периода Ib фронтально изображали только центрального сулде, а в парных – обоих.

Профильность ухтинских фигур позволила мастеру показать сулде и ящеров в движении (как правило, вправо), тогда как подбобыкинские и многие пешковские фигуры отличаются фронтальностью и статичностью. Динамизм, приходящийся на вершину урало-сибирского плакеточного искусства, характерен и для многих композиций периода Ib, особенно для семерок сулде и лосевидных изображений. Иллюзию стремительного шага создают широко расставленные ноги сулде, часто выстроившихся в шеренгу из семи фигур, наклоненные вперед туловища, согнутые в локтях руки [3, ил. 79; 5, № 129, 141; 7, рис. 1, 1, 3, 10; 2, 5, 7], а иногда движение передано волнистостью линий, как бы вызванной сопротивлением воздуха [7, рис. 1, 8, 11].

Ухтинский сулде часто не стоит, а сидит на ящере [7, рис. 1, 5, 10], что на пешковских плакетках встречено лишь однажды [5, № 111], и своей фигурой сильнее напоминает зверя, чем пешковский, имея обычно крылья, вместо рук. Групповые изображения в период Ib уже подчас носят явно семейный характер [7, 2, 9]. Типичны лосевидные композиции, сюжеты с участием семерок сулде, образки

с изображением зверей и фигурки парящих пернатых, тогда как ухтинские птицы – с полураспущенными крыльями [5, № 253, 266]. Только в период Ia изображались фантастическая «кричащая» птица с длинным ухом [7, рис. 1, 8-10] и небесный змей с приоткрытым ртом [7, рис. 1, 3-5], но в композициях периода Ib отмечены рыбообразные ушастые существа верхнего яруса с разинутой пастью [7, рис. 2, 2].

ПЕРМСКИЕ ПЛАКЕТКИ: ПРОБЛЕМА ПРОИСХОЖДЕНИЯ.

Истоки приуральской пластики некоторые исследователи усматривали в отдаленных странах. Так, А.Ф. Теплоухов [23] и В.А. Городцов [13, с. 142] отмечали влияние на местное литье сасанидского искусства, с которым население Прикамья познакомилось благодаря импорту восточного серебра. Х. Аппельгрен-Кивало [24] писал о заимствованиях из скифского искусства. Происхождение птичьих изображений с человеческим лицом на груди Д.Н. Анучин [25, с. 150-155] поставил в связь с «индийским представлением о священной птице Гаруде», держащей антропоморфную фигуру, А.П. Смирнов [26, с. 238, 239] – с античными изображениями горгоны Медузы: нечеткие контуры лосиных голов [5, № 267] были приняты за змей. В то же время А.В. Шмидт [9] склонился к мысли о прикамских корнях «пермского звериного стиля», отметив также скифо-сарматское воздействие и определенную роль, сыгранную пришельцами харинского времени.

Признав значение миграционного фактора и сасанидского влияния в становлении пермского стиля, мы должны уточнить место где мог свершиться резкий перелом в эволюции приуральского искусства, в связи с чем необходимо определить роль чердынского центра в его истории.

ЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПЕРМСКОГО СТИЛЯ С ЧЕРДЫНСКИМ

Чердынские изображения при всей своей самобытности обладают чертами как западносибирского, так и пермского искусства. Антропоморфный идол богородско-соплянского типа с полосками в виде лесенки и птицевидный из Скородумского клада в основном отвечают западносибирскому канону [ср.: 2, рис. 3, 5; 27, рис. 34, 1-3]. На четырех плакетках из Кургана представлен тот же антропоморфный идол, но в крупных усложненных композициях. Он с крыльями, и в одном случае его голова совпадает с туловищем орла, занимающего большое место в западносибирском искусстве. Небесные человечки и ящер-паук увенчаны выступами, характерными для «личин» восточного типа с р. Печоры. На других курганных пластинах ящер – в облике зверя и лошади, известных в сибирском литье [28, рис. 35, 8]. Но у плакеток из Кургана отмечаются и особенности, свойственные пермскому искусству: «карка», членение композиции на три яруса, рамка.

В комплексе из Усть-Каиба одна из композиций (птицечеловек на ящере-бобре) – в сибирской манере, но другое изображение включает «карку» в виде пары птичьих голов в дополнение к двум лосиным, вырастающим из головы бескрылого суде, правда стоящего на двухголовом ящере-медведе. Из плакеток же с р. Тимшер первая близка к предыдущей, а вторая [7, рис. 2, 19] – вполне аналогична некоторым

ПЕРМСКИЙ СТИЛЬ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ БРОНЗОВЫХ ПЛАКЕТОК: ОСОБЕННОСТИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ

permскими композициям [5, № 163; 3, ил. 106, 108, 122; 7, рис. 2, 9]. Сулде показан в фас между двумя антропоморфными профильными фигурками с дополнительными лосинными головами, которыми составлена «арка», и глазами, трактованными как ямка с выступом, внутри.

Если указанный ряд чердынских комплексов носит хронологический характер, то их мастер находился вначале лишь под западносибирским, а затем – и под пермским влиянием. Чердынское литье характеризуется правдивым показом фигур, и поэтому все отмеченные выше черты сходства между ними и пермским искусством касаются, очевидно, периода Iб. Именно к нему относятся фронтальные трехъярусные композиции с тремя птичьими головами вверху [5, № 156, 158], близкие к чердынским, изображения сулде с двумя лосинными головами [5, № 215] и подпоясанного «лесенкой» [5, № 153]. Эти плакетки, возможно, свидетельствуют о наличии чердынских элементов в пермском искусстве. Остается, однако, открытym вопрос о том, кто был изобретателем «арки» – ухтинский мастер или чердынский, уступающий ему по таланту, но отнюдь не склонный к слепому копированию чужих произведений. Также неясно, существовал ли чердынский стиль в ухтинское время. Не известный вне Верхнего Прикамья, он представляется таким же местным, как печорский на более северной территории, чего нельзя сказать о пермском литье.

ПРИПЕЧОРЬЕ – РОДИНА ПЕРМСКОЙ КУЛЬТОВОЙ ПЛАСТИКИ

Ареалы пермских плакеток на разных этапах не были одинаковыми. Самые ранние из них (период Ia) отмечены главным образом в Печорском крае¹, а в Прикамье найдены только два явно привозных изображения ухтинского облика [5, № 105, 108] (рис. 1). Центр, где древнейшие шедевры пермского стиля создавались, находился где-то в бассейне Ижмы или средней Печоры, а не в Пермском крае.

Вероятно, в позднегляденовское время в Припечорье проникло западносибирское население, принесшее свое плакеточное искусство [2, с. 44, 45]. На его базе здесь получило развитие печорское культовое литье, ранний этап которого характеризуется Уньинским кладом и поселением Черноборская II. По-видимому, творцы печорского стиля, заменяя медведя лосем, вынуждены были перейти от фронтальных изображений к профильным, так как длинную лосиную морду трудно показать в фас. Однако, достигнув успехов в динамических композициях периода Ia, мастера вернулись к фасовым фигурам, статичным, но обладающим повышенной экспрессией: лица у них даны крупным планом и как бы смотрят на зрителя (период Iб и стадия II).

Для раннего печорского стиля характерны плакетки, напоминающие пермское литье в период Ia, хотя и без канта и с менее четким показом деталей: в репертуаре – образ человеколося с наклоненным вперед туловищем в профиль и птицы/фигурки с головами животным на крыльях и человеческим лицом на груди. По А.В. Шмидту [9, с. 162], «сочетание образа птицы с изображением человеческой личины является самостоятельным достижением Камского края». Но указанный исследователем «идол» с таким сочетанием, найденный на Пижемском городище в бассейне Вятки должен относиться не к анальянскому, а к средневековому комплексу памятника. Древнейшие

плакетки с этим сюжетом по западную сторону Уральских гор (Гляденовское костище, Уньинский клад) датируются первой половиной I тысячелетия н.э. [2; 12], а по восточную – еще концом I тысячелетия до н.э. [28, с. 106, 107].

Некоторые элементы пермского стиля, например пунктирный орнамент [2, рис. 1, 3], могли прийти в него непосредственно из западносибирского искусства. Очевидно, определенное влияние на местную пластику оказали и сасанидское серебро. На монетах Варажрана II и других иранских монархов показаны члены царской фамилии в кулахах, увенчанных изображением орлиной, собачьей или лошадиной головы [29, с. 173-176, табл. VII], что напоминает пермского суде с человеческой и дополнительной головой лося.

ПРЕДПОСЫЛКИ РЕВОЛЮЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

По-видимому, у истоков пермского плакеточного искусства стоял весьма талантливый скульптор-новатор, причастный к коренному перелому в развитии урало-сибирского культового литья. Продолжая лучшие традиции печорского стиля, он творчески заимствовал отдельные приемы западносибирского, иранского и, может быть, чердынского искусства, а также использовал свои творческие идеи и находки, связанные с мифологией и идеологией того времени. Принципиальное новшество состоит в том, что персонажи стали изображаться реалистически и в движении. Суде приобрели человеческую голову в дополнение к лосиной. Наряду с лосеголовым, появился персонаж с головой орла или змея. В композиции, ставшие нередко многофигурными, вошли изображения лука со стрелами [7, рис. 1, 1], звериных голов и реальных животных [7, рис. 1, 3-5, 11], фантастической «кричащей» птицы и пр. Были созданы орнаментообразные символические изображения и освоен способ показа в фас существа с ипостасями человека и лося – появилась «арка» из звериных голов. Наконец, композиции стали снабжаться в большинстве случаев вантами, что превратило произведения неправильных очертаний в изящные плакетки.

В своих творческих поисках мастер Ухты попытался даже создать новый тип полых культовых изображений [5, № 94, 97], известных в Приобье. Он взял распространенный в ранней пермской пластике сюжет «Суде сидят на ящере» и дополнил композицию графическими изображениями на боках чудовища. Однако из-за технических трудностей (не удалось даже показать лосиные головы) от этого замысла пришлось отказаться.

Рождение нового стиля было бы невозможным, если бы племена ванвиздинской культуры не достигли известного уровня в развитии цветной металлургии [30, с. 147-154]. Вместе с тем появление пермского стиля, связанного с культом лося, именно у ванвиздинских племен было вызвано их насущными потребностями. Если в Верхнем Прикамье VI-VIII вв. уже получило развитие земледелие, а скотоводство по своей роли в хозяйстве сравнялось с охотой [20, с. 145-152], то на Печоре в это время животноводство существовало только в начальном состоянии и охота на лося играла серьезную роль в хозяйстве [31, табл. 5, 6], а земледелие едва ли появилось вообще. Это и должно было обусловить

ПЕРМСКИЙ СТИЛЬ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ БРОНЗОВЫХ ПЛАКЕТОК: ОСОБЕННОСТИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ

распространение звериного культа в Припечорье, где успех промысла зависел от случая. Но и на самом Севере Прикамья возник художественно-металлургический центр, начавший выпуск чердынских плакеток.

ПРИКАМСКИЕ ЦЕНТРЫ ПЕРМСКОГО ЛИТЬЯ

Однако плакетки периода Iб и стадии II локализованы почти исключительно в бассейне Камы, главным образом верхней (рис. 1). Лишь единичные, очевидно привозные, предметы обнаружены на Вычегде [32, рис. 13, 3, 5; 33, рис. 4, 3] и Мезени. Клады плакеток могли быть оставлены как лицами, выпускавшими их (некоторые произведения из Пешковой остались незаконченными, с литниками), так и шаманами, жившими с ними по соседству. Судя по топографии кладов, изображения периода Iб создавались в южной части Верхнего или на Севере Среднего Прикамья, скорее всего незаурядными представителями ухтинской школы. Центр пермского культового литья переместился из Припечорья к югу, может быть потому, что спрос на новый товар, в конечном счете, оказался в Прикамье с его плотным ломоватовским и неволинским населением выше, чем в охотничьем Печорском крае. Деятельность конкурента – чердынского мастера – была кратковременной или малоактивной. Хотя «арка» на пермских плакетках появилась еще в Припечорье, развитие «арочного» принципа в построении композиций составило заслугу уже камских художников. В период Iб пермское искусство обогатилось также новыми сюжетами (семерка суде, «семейный портрет», композиция в виде четвероногого лося, парящая птица, пара звёрей, группа животных под солнцем и др.).

Вклад же подбобыкинских мастеров в развитие пермского искусства сводится лишь к созданию разнообразных фигурок ящера. Причинами упадка в творчестве могли послужить отсутствие выдающихся художников, монополия или погоня за количеством, табу на реалистические изображения. Святилище Подбобыка и Редикорский клад свидетельствуют, что центр позднепермского литья находился в северо-восточном районе Верхнего Прикамья, т.е. примерно там, где ранее проявил себя мастер Чердыни. Оно пользовалось спросом во всем верхнекамском регионе, в бассейне Сылвы и даже на Вычегде, но лишь в течение короткого времени. Лосиний культ, с которым плакетки связаны, не мог долго существовать в условиях Пермского края, в хозяйстве которого преобладал производящий сектор.

Речь должна идти также о каких-то мировоззренческих изменениях в масштабе всего уральского региона, так как, очевидно, к концу I тысячелетия, центры плакеточного искусства перестали функционировать и в Припечорье.

Список литературы

1. Tallgren A.M. Die „altpermische“ Pelzwarenperiode an der Pečora //Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. – 1934. – 40. – S. 152-181.
2. Буров Г.М. Бронзовые культовые плакетки западносибирского стиля на Европейском Северо-Востоке //Западная Сибирь в эпоху средневековья. – Томск, 1984. – С. 32-45.
3. Оборин В.А., Чагин Г.Н. Чудские древности Рифея. Пермский звериный стиль. – Пермь: Кн. изд-во, 1988. – 184 с.
4. Балдина О.Д. Русские народные картинки. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 208 с.

БУРОВ Г. М.

5. Спицын А.А. Шаманские изображения //Записки отд. русской и славянской археологии Русского археол. общества. – 1906. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 29-145.
6. Куратов А.А. Археологические памятники Архангельской области: Каталог. Архангельск: Сев.-Зап. кн. изд-во, 1978. – 104 с.
7. Буров Г.М. О назначении бронзовых культовые плакеты пермского стиля //Культура народов Причерноморья. – 1998. - № 4. – С. 36-43.
8. Оборин В.А. Древнее искусство народов Прикамья. – Пермь: Кн. изд-во, 1976. – 192 с.
9. Шмидт А.В. К вопросу о происхождении пермского звериного стиля //Сб. Музея антропологии и этнографии. – 1927. – Т. 6. – С. 125-164.
10. Чижова Л.В. О происхождении и этнической принадлежности урало-сибирского культового литья //Скифо-сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово, 1980. – С. 329-337.
11. Буров Г.М. Железный век Крайнего европейского Северо-Востока. – Симферополь, 1989. – Деп. в ИНИОН АН СССР. - № 38239. – 47 с.
12. Буров Г.М. Бронзовые культовые плакетки (I тысячелетие н.э.) на Крайнем Северо-Востоке Европы: печорский местный «звериный» стиль //Проблемы финно-угорской археологии Урала и Поволжья. – Сыктывкар, 1992. – С. 51-59.
13. Городцов В.А. Подчерьемский клад //Сов. археология. – 1937. - № 2. – С. 113-150.
14. Грибова Л.С. Пермский звериный стиль. – М.: Наука, 1975. – 148 с.
15. Буров Г.М. Луки и деревянные стрелы V-VI вв. н.э. с поселения Вис II в Привычегодье //Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – 1983. – Вып. 175. – С. 55-62.
16. Белавин А.М. Работы в окрестностях г. Березники //Археол. открытия 1983 г. – М., 1985. – С. 137.
17. Бугров Д.Г. Разведки в Алексеевском районе ТАССР //Археол. открытия Урала и Поволжья. – Сыктывкар, 1989. – С. 45-47.
18. Водолаго Н.В. Работы в бассейне р. Шаквы //Археол. открытия 1981 г. – М., 1983. – С. 141, 142.
19. Соболева Н.В. Работы в нижнем течении р. Обы //Археол. открытия-1982 г. – М., 1984. – С. 177-178.
20. Голдина Р.Д. Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье. Иркутск: Изд-во ун-та, 1985. – 280 с.
21. Буров Г.М. Вычегодский край: очерки древней истории. – М.: Наука, 1965. – 198 с.
22. Мурыгин А.М. Хайбия-Пэдарское жертвенные место. – Сыктывкар: Коми филиал АН СССР. 1984. – 52 с.
23. Теплоухов А.Ф. Древности пермской чуди в виде баснословных людей и животных //Пермский край. – Пермь – 1893. – Т. 2. – С. 1-74.
24. Appelgren-Kivalo H. Die Gründzüge des skythisch-permischen Ornamentstiles //Suomen taidemuseostyöhdystyksen aikakauskirja. – 1912. – 26 – No. 1. - S. 1-20.
25. Чучин Д.Н. К истории искусств и верований у приуральской чуди //Мат-лы по археологии вост. г. Б. России. – 1899. – Т. 3. – С. 87-160.
26. Сирнов А.П. Античные элементы в культуре населения Севера Восточной Европы //Культура античного мира. – М., 1966. – С. 237-242.
27. Чиндина Л.В. Могильник Релка на средней Оби. – Томск: Изд-во ун-та, 1977. – 192 с.
28. Чиндина Л.А. Древняя история Среднего Приобья в эпоху железа. Томск: Изд-во ун-та, 1984. – 256 с.
29. Луконин В.Г. Культура сасанидского Ирана. – М.: Наука, 1969. – 242 с.
30. Буров Г.М. Древний Синдор. М.: Наука, 1967. – 220 с.
31. Канивец В.И. Канинская пещера. – М.: Наука, 1964. – 136 с.
32. Буров Г.М. Археологические памятники Вычегодской долины. – Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1967. – 96 с.
33. Сидоров А.С. Археологические памятники Коми АССР //Изв. Коми филиала Всесоюз. геогр. об-ва. – 1954. – Вып. 2. – С. 34-48.

Поступило в редакцию 31 августа 2001 г.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «История» Том 14 (53). 2001 г. № 1. С. 91-94.

УДК [930.1+01] (477.75)

Паславский Т. Б.

**НОВЕЙШЕЕ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
В ОБЛАСТИ ИСТОРИИ И ЭТНОГРАФИИ КРЫМА А. А. НЕПОМНЯЩЕГО –
ВАЖНЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ И
БИБЛИОГРАФОВЕДЕНИЯ**

Междисциплинарное взаимодействие становится предметным и результативным, если оно сосредотачивается на изучении объектов и процессов, объединенных общностью пространства. При определении того общего, что стоит за взаимодействием различных гуманитарных (а во взаимосвязи с ними, и ряда естественно-научных дисциплин), все чаще используют понятие регионалистика, имея в виду под ним единство целей и методов таких дисциплин, как археология, лингвистика, антропология, этнография и ряда других наук в изучении истории населения и его культуры на определенной конкретной территории.

В многогранном историко-культурном наследии Украины яркими красками играют особенности исторического и этнографического развития ее регионов. Среди них особый интерес вызывают мультикультурные области, первой из которых, безусловно, следует назвать Автономную Республику Крым. Кolorитное историческое прошлое полуострова, переплетение здесь культур многочисленных народов вызывает естественную необходимость изучения исторического наследия этих этносов. В связи с этим выход в свет в Симферополе в 2001 г. уникального научно-справочного издания кандидата исторических наук, доцента кафедры истории Украины и вспомогательных исторических дисциплин Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Андрея Анатольевича Непомнящего "История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века)" стало крупной вехой развития историко-краеведческих и библиографических штудий.

Автором является один из признанных авторитетов украинского библиографоведения, имя которого – гарантia научной добросовестности и профессиональной библиографической строгости. Ученым-регионалистам хорошо известна серия его биобиблиографических монографий: "Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века" (1998 г.), "Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века)" (1999 г.), "Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века): Биобиблиографическое исследование" (2000 г.). В этих книгах и многочисленных статьях ученого, опубликованных в ведущих

украинских и российских журналах ("Архіви України", "Бібліотечна планета", "Бібліотечний вісник", "Біблиографія", "Отечественные архивы", "Пам'ять століть") на протяжении последних лет постепенно вырисовывался огромный массив скрупулезно собранных им библиографических источников – наследия историко-этнографических исследований Крыма конца XVIII – начала XX века. Этот корпус материалов и составил основу в рецензируемой книге.

Издание состоит из двух частей. В первой А. А. Непомнящим представлен обстоятельный очерк истории библиографии крымоведения. Впервые воссоздан подробный исторический очерк развития форм и методов крымской библиографии. Возвращены из забвения имена подвижников этой науки (Н. Н. Вакуловского, П. А. Двойченко, Л. К. Кричинского, А. И. Полканова, М. Г. Попруженко, Д. С. Спиридонова). Даны объективная оценка библиографическому наследию корифеев крымоведения (Г. Н. Геннади, Е. Е. Гопштейна, А. И. Маркевича, В. В. Симоновского). Проведена классификация всех крымоведческих библиографических указателей. Впервые был проанализирован автором выявленный более чем в 10 архивах Украины и Российской Федерации уникальный рукописный библиографический материал в виде сохранившихся каталожных (карточных) собраний (В. В. Данилевского, М. В. Довнар-Запольского, Н. П. Кондакова, К. К. Косцюшко-Валюжинича, Н. И. Репникова, В. Д. Смирнова) и библиографических списков (Н. И. Веселовского, П. А. Двойченко, А. С. Ишкова и других). Тем самым А. А. Непомнящий ввел в научный оборот большей частью неизвестный справочный материал, что позволило ему значительно расширить списки трудов историков-крымоведов.

Вторая часть труда А. А. Непомнящего – научно-справочная. Ее основу составляет алфавитный указатель крымоведческих исследований в области истории и этнографии, насчитывающий 10616 библиографических записей без учета повторяющихся названий, которые объединялись под одним номером. Главным критерием отбора публикаций для помещения в алфавитном указателе стало наличие в них информации, связанной с историей и этнографией крымских этносов. В справочник включены все выявленные автором исследования на европейских языках. В связи с наличием значительного количества российских и западноевропейских публикаций, связанных с Восточной (Крымской) войной 1853–1856 гг., в указатель включены лишь те из них, где нашла отражение заявленная в названии издания проблема. При подготовке указателя А. А. Непомнящим была проведена перепроверка "de visu" всех библиографических записей. В сомнительных случаях, то есть при выявлении ошибки и невозможности описать публикацию по другим справочникам, библиографическая позиция исключалась. Важно отметить, что "de visu" были просмотрены все периодические издания, выходившие в Крыму с 1838 по 1920 год. Это позволило автору книги обнаружить более полутора тысяч ранее неизвестных публикаций периодической печати. Автор посчитал необходимым включить в список крымоведческих работ и выявленную информацию об исследователях Крыма (до 1920 г.), которая также является составной частью крымоведческой библиографии. Значительно дополнил библиографический указатель детальный просмотр ряда продолжающихся изданий,

НОВЕЙШЕЕ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В ОБЛАСТИ ИСТОРИИ И ЭТНОГРАФИИ КРЫМА А. А. НЕПОМНЯЩЕГО – ВАЖНЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ И БИБЛИОГРАФОВЕДЕНИЯ

выходивших за пределами Крыма ("Записки Одесского общества истории и древностей", "Южные записки" и другие). Изучение личных документов историков-крымоведов, в первую очередь их переписки, позволило значительно дополнить списки их крымоведческих сочинений. Проделанная А. А. Непомнящим работа позволила в данном библиографическом указателе ввести в научный оборот более 6,5 тысяч новых крымоведческих публикаций, не зафиксированных в известных библиографических пособия.

Проведенная симферопольским ученым-библиографом скрупулезная работа позволила впервые в историографии воссоздать и донести до широких кругов научной общественности полные библиографические списки ряда выдающихся историков-крымоведов. Так, впервые опубликована полная библиография патриарха крымоведения Арсения Ивановича Маркевича, таких маститых краеведов Крыма как А. Л. Бертье-Делагард, А. Г. Завадовский, Г. Э. Карапул, В. Х. Кондратки, Ф. Ф. Лашков, К. К. Косцюшко-Валюжинич, В. В. Шкорпил и многих других подвижников крымской исторической науки, чьи имена были буквально возвращены А. А. Непомнящим из забвения.

Подготовленное крымским краеведом издание – памятник пионерам изучения Крыма – ученым Петербургской Академии наук, путешественникам, краеведам-любителям и маститым историкам конца XIX – начал XX века, всем, кто внес вклад в историко-этнографическое изучение юга Украины. Причем речь идет не о двух-трех десятках или даже сотнях историков, а более чем о тысяче работников на ниве познания Крыма, большая часть которых до сего времени не была широко известна. Примененный автором принцип охвата материала, включивший исследование опубликованного и рукописного наследия всех подвижников развития исторического краеведения Крыма, является особенно важным для библиографических пособий такого уровня. Отбор имен в справочнике ограничен исторически 1783 и 1920 годами, что вполне оправдано. В 1783 году Крымский полуостров был захвачен Российской империей и именно с этого времени, в связи с переустройством жизни в крае на европейский лад, появилась возможность его всестороннего изучения. Второй рубежной датой стал 1920 год, когда в Крыму была окончательно установлена советская власть и начался принципиально новый период историко-краеведческих исследований.

Новизна использованной А. А. Непомнящим методологии прежде всего в значительном расширении источников базы библиографического исследования, привлеченной для воссоздания полного репертуара научных и популярных трудов по истории и этнографии народов Крыма. Наравне с общепринятыми библиографическими источниками – ретроспективными и отраслевыми указателями, списками трудов ученых, активно привлечены ранее неизвестные материалы личных архивных фондов историков-крымоведов. При этом поражает объем проделанных автором архивных разысканий в 183 фондах ³² государственных, ведомственных архивах, фондах столичных и местных музеев, отделах рукописей научных библиотек Украины, Российской Федерации, Армении. Благодаря проделанной работе автору удалось расширить известные списки трудов многих историков (М. Н. Бережкова, И. Н. Березина, А. А. Бобринского,

Н. И. Веселовского, П. И. Кёппена, Х. И. Кучук-Иоанесова, И. А. Линниченко, А. А. Скальковского, Д. М. Струкова и других), а также обогатить список историков-крымоведов новыми именами, выявить анонимные рукописи по истории Крыма. Сам факт отражения в библиографическом пособии архивных документов в большом количестве является неординарным. Он ярко демонстрирует, что библиографические исследования А. А. Непомнящего тесно срослись с историографическими, что позволило ему представить механизмы апробации научных результатов, достигнутых крымоведами. Впервые библиограф представил полные списки малоизученных библиографических источников: записок путешественников, путеводителей, обширный материал местной периодики.

А. А. Непомнящим сделан значительный шаг вперед в развитии библиографии исторической картографии региона. Во всех ученых в алфавитном указателе книжных изданиях, наряду с указанием общего количества страниц, приведены сведения о картах и иллюстрациях. Это, безусловно, будет способствовать и дальнейшим разработкам в области крымской топонимики.

Данное научно-справочное издание является существенным вкладом в дальнейшее развитие этнографического изучения многочисленных народов Крыма. Значительным достоинством работы является наличие в книге специального указателя, где отражены публикации не только о ныне живущих на полуострове этнических группах, но и о народах, живших здесь в античные и средневековые времена. Тем самым автор продемонстрировал, что Крым являлся полигэтничным на всех этапах своей истории и бессмысленно сегодня выделять какой-то один народ в качестве «коренного».

Издание имеет и соответствующие современным требованиям поисковые возможности. Основным является алфавитный указатель, вспомогательными служат личной, географический, предметно-тематический и этнографический указатели. Справочник также включает подготовленный впервые перечень периодических изданий, выходивших в Крыму в XIX – начале XX века, без учета изданий органов советской власти, в связи с их политической заангажированностью и, как правило, отсутствием в них краеведческого материала. Это, безусловно, будет способствовать дальнейшему развитию изучения крымской периодики и журналистики.

Результаты труда получили достойное завершение в виде издания, вышедшего в хорошем полиграфическом исполнении.

Создание А. А. Непомнящим полноценной библиографической презентации историко-этнографических исследований Крыма конца XVIII – начала XX века, открывает новые возможности для объективной оценки направлений, динамики, масштабов, специфики и научного уровня изучения Крыма, дальнейшего исследования его истории и культуры. Историки библиографии уже сейчас отдают себе отчет в том, что в отечественной библиографии не было и нет подобного фундаментального ретроспективного исследования в области регионалистики. Указатель достойно пополнил национальную библиографию Украины.

Поступило в редакцию 29 августа 2001 г.

УДК 94 (477.75)

Ішин А. В.

ЧАСТИНИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ЧОП) КРИМУ: ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

Частини особливого призначення були сформовані в Криму 17 червня 1921 року [3, ар. 2 об.]. ЧОП являли собою військові загони, що створювалися партійними органами. Ці загони використовувалися для ведення бойових дій проти «біло-зелених» (таку назву в архівних документах одержав збройний антибільшовицький рух, котрий розвивався на Кримському півострові на початку 1920-х років), для збору розвідувальної інформації, охорони важливих об'єктів, міст і сіл, а також для сприяння продовольчим і іншим органам Радянської влади.

Принципи бойового використання ЧОП полягали в тому, що залучати їх до бойових дій можна було лише з дозволу відповідного партійного комітету, обов'язковою була організаційна взаємодія з Червоною Армією, ВНК і міліцією, сили частин особливого призначення залучаються тільки для рішення найбільш складних і серйозних задач по захисту «революційного порядку» [4, с. 24].

Відновідно до положення, прийнятого ЦК РКП (б) у серпні 1921 року, у підрозділи ЧОП в обов'язковому порядку враховувалися всі комуністи і комсомольці, придатні до несення військової служби. Центральна комісія з боротьби з бандитизмом дозволила включати в ЧОП також безпартійних, які заслуговували довіри [11, с. 229].

За станом на 1 березня 1924 року серед командного кадрового складу членів РКП (б) було 86 %, серед адміністративно-господарського складу – 60 %, а серед рядових бійців ЧОП – тільки 22 % [1, ар. 3].

4 серпня 1921 року на основі окремих підрозділів ЧОП був сформований Комуністичний полк особливого призначення, що у свою чергу 15 серпня 1921 року був розгорнутий у Шосту Кримську Комуністичну бригаду особливого призначення шестибатальйонного складу. Командиром бригади був призначений Фельдман. 5 грудня 1921 року Шоста Кримська Комуністична бригада особливого призначення була перейменована в Четверту Кримську Комуністичну бригаду особливого призначення, а 10 квітня 1922 року ця бригада була переформована в ЧОП Кримської АРСР [3, ар. 2 об.-3]. У складі ЧОП у цей період знаходилися п'ять окремих батальйонів, чотири роти й артилерійська батарея.

Слід зазначити, що через надкомплект штатного складу при деяких основних частинах були сформовані також так звані “безкадрові” частини: при Сімферопольському батальйоні був сформований двадцять п'ятий безкадровий батальйон, при Севастопольському батальйоні – двадцять шостий безкадровий

батальйон, при тридцять дев'ятій Керченській роті сформована тридцять дев'ята безкадрова рота [1, ар. 2]. Особливістю безкадрових частин було те, що в них не було кадрового складу, а перемінний склад (міліційний) вважався резервом для основних підрозділів ЧОП [4, с. 21].

Кожний підрозділ ЧОП мав власний район дій і пункт збору. Бійці повинні були проходити загальний курс військового навчання і спеціальну підготовку [5, с. 131].

Очолював ЧОП командуючий, при ньому існував штаб, у веденні якого знаходилися бойова, розвідувальна й агентурна робота; організація, формування і мобілізація ЧОП; бойова підготовка і служба кадрів; комплектування і проходження служби командного й адміністративного складу; забезпечення усіма видами постачання і утворення і збереження мобілізаційних запасів майна [12, ар. 65].

14 січня 1922 року за підписом секретаря Обласного комітету РКП (б) Ізраїловича і командира Четвертої Кримської бригади особливого призначення Лепіна вийшов циркулярний лист, адресований місцевим органам Областному РКП (б). У ньому відзначалося: «Частини особливого призначення в Криму не спаяні, не дисципліновані, відвідування занять дійшло до мінімуму, кадр ЧОП не забезпечений необхідним – усе це відбувається на боєздатності». У листі пропонувалося «негайно організувати в місцях розташування ЧОП Військові Ради частин особливого призначення» і з їхньою допомогою «підняти частини особливого призначення на належну висоту» [6, ар. 15]. У виконання цих розпоряджень на основі секретного «Положення про Ради частин особливого призначення», затвердженого ЦК РКП (б) у жовтні 1921 року в округах (які до жовтня 1921 року мали назву повітів) стали створюватися Військові Ради ЧОП. Туди входили: секретар окружного комітету РКП (б), командуючий ЧОП округу, представник окружного військомату, представник Надзвичайної комісії. Головним призначенням Військової Ради ЧОП в окрузі було «встановлення найтіснішого зв'язку» ЧОП з окружним комітетом РКП (б) і органами цивільної і військової влади. В обов'язок окружної Ради ЧОП входило сприяння командуючому ЧОП і його штабу по обліку членів РКП (б) і кандидатів РКП (б) і членів РКСМ – Російського Комуністичного союзу молоді (тобто комсомольців); спостереження і вироблення заходів для забезпечення ЧОП усіма видами постачання; спостереження і вироблення заходів для забезпечення несення регулярної служби в ЧОП і сприяння успішному проведенню навчальних і інших зборів; керівництво роботою партійної і медичної комісій «у розбивці по чергах заклику», дача висновку по спірних питаннях і у випадку розбіжності з комісіями напрям питання на остаточне рішення у вищестоящій Раді ЧОП. Іншими словами, можна казати, що Військова Рада ЧОП округу спостерігала за бойовою готовністю ЧОП і несеннем ними служби. Вона повинна була збиратися не менш двох разів на місяць і не втручатися в технічну (оперативну) сторону керування ЧОП [6, ар. 16 об.].

Поряд з окружними Радами частин особливого призначення була створена Військова Рада ЧОП Криму, що розташовувала аналогічними повноваженнями в масштабах півострова [6, ар. 15-16].

Характеризуючи особовий склад ЧОП Криму, варто помітити, що він підрозділявся на кадровий і перемінний (міліційний). Кадровий склад знаходився на

ЧАСТИНИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ЧОП) КРИМУ: ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

дійсній військовій службі, а перемінний числився на обліку, періодично призовався для навчальних зборів і зобов'язаний був систематично проходити заняття, не позбавляючись своєї повсякденної служби в заснуваннях і підприємствах.

За станом на 1 червня 1922 року в частинах особливого призначення Криму нараховувалося 1 075 членів РКП (б), 89 кандидатів у члени РКП (б), 185 членів РКСМ, загальне число «бійців, готових до виступу», склало 983 чоловіка [9, ар. 11-12].

На озброєнні знаходилося 2 429 гвинтівок і карабінів, 120 револьверів, 311 гранат, 100 ручних бомб, 31 кулемет, 2 легких знаряддя, 230 шрапнелей, 4 тачанки і т.д. (У цих даних не врахований бойовий склад Євпаторійської окремої роти) [9, ар. 12].

Слід зазначити, що чисельний склад ЧОП Кримської АРСР істотно зростав. Так, у березні 1923 року нараховувалося вже 2899 бійців, а в березні 1924 року – 4030 [1, ар. 9].

Починаючи з 1924 року, через загальну стабілізацію оперативної і політичної обстановки на півострові, діяльність штабу ЧОП Кримської АРСР і рад ЧОП зводиться переважно до організації навчання командного складу і бійців. Це добре видно з доповіді штабу ЧОП УВО начальника штабу ЧОП Кримської АРСР від 4 лютого 1924 року. «Повідомляю, що з усіх питань, обговорюваних у засіданнях Ради ЧОП, домінуючим питанням є навчальне – підготовка комунарів, всі інші питання тісно зв'язані з цим основним...», – відзначалося в доповіді [2, ар. 50]. Це було тим більш актуально, що, відповідно до доповіді про діяльність ЧОП Криму (з 1 березня 1923 року по 1 березня 1924 року), кадровий комсклад ЧОП Криму не задовольняв «усім вимогам сучасного командира» [1, ар. 7]. З листопада 1923 року в ЧОП Криму був уведений новий вид навчання – підготовка фахівців. Спеціальні заняття велися по санітарії, по кулеметній і гранатометній справі, а в двадцять шостому окремому Севастопольському батальоні ще і по авіації. До березня 1924 року в частинах особливого призначення Кримської АРСР нараховувалося 1400 фахівців [1, ар. 9].

Стабільна політична обстановка на півострові обумовила вихід наказу командуючого ЧОП Кримської АРСР від 15 липня 1924 року, у якому містилося розпорядження про розформування частин особливого призначення Криму: «На підставі наказу ЧОП УВО від 7 липня 1924 року за № 726/133 довірені мені частини особливого призначення Криму підлягають розформуванню з передачею всього особового складу, військового майна й облікового матеріалу 3-ї Казанської дивізії... Наказую: управління ЧОП Криму й окр. ЧОП розформувати. Для ліквідації справ і підготовки до здачі всього майна призначаю центральну ліквідаційну комісію...якої негайно приступити до роботи, закінчивши ліквідацію не пізніше 1 серпня ц.р.» [8, ар. 70-70 об.; 7, ар. 2-2 об.]. Відповідно до приведеного наказу ЧОП Кримської АРСР були розформовані.

На підставі наявних архівних даних можна прийти до висновку, що ЧОП Криму зіграли велику роль у боротьбі з антибільшовицькими виступами. Бійці-чопівці здобували дані про стан оперативної обстановки по всьому півострову, відбивали напади «біло-зелених», робили рейди з метою ліквідації їхніх збройних формувань

[10, ар. 6]. Коли в ніч з 11 на 12 січня 1922 року угрупованням «зелених» був захоплений Бахчисарай, взвод ЧОП під командуванням Шамова вже наступного дня вибив їх з міста [5, с. 131].

Література

1. Доклад о деятельности ЧОН Крымской АССР за период с 1-го марта 1923 года по 1-е марта 1924 года // Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), ф. Р-3285, оп. 2, спр. 71а.
2. Доклады, сводки и переписка о Совете ЧОН // ДААРК, ф. Р-3285, оп. 1, спр. 667.
3. История частей особого назначения Крыма // ДААРК, ф. Р-3285, оп. 1, спр. 229.
4. Кукаль Э.М. Части особого назначения (ЧОН) Украины в борьбе с вооруженной кулацкой контрреволюцией (1920 – 1924 гг.). Автограферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Днепропетровск, 1975. – 27 с.
5. Петров В.Л. Боротьба за зміцнення Радянської влади в Криму в 1920 – 1921 рр. // Український історичний журнал. – 1970. – № 11. – С. 128-132.
6. Положение о советах ЧОН (копия). Протоколы заседаний Совета ЧОН Евпаторийского округа // ДААРК, ф. Р-3285, оп. 2, спр. 9.
7. Приказы частям особого назначения Крыма о ликвидации ЧОН // ДААРК. ф. Р-3285, оп. 1, спр. 623.
8. Приказы ЧОН Крыма // ДААРК, ф. Р-3285, оп. 1, спр. 659.
9. Сведения о боевом и численном составе ЧОН Крымской АССР // ДААРК, ф. Р-3285, оп. 2, спр. 24.
10. Телеграммы штаба 6-ой Отдельной Крымской коммунистической бригады особого назначения командирам батальонов о состоянии оперативной обстановки в Крыму // ДААРК, ф. Р-3285, оп. 2, спр. 6.
11. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923 гг.). – Часть 1. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1964. – 311 с.
12. Штатные расписания, дислокации частей особого назначения Крыма, приказы Харьковского военного округа и другие руководящие материалы частям особого назначения Крыма // ДААРК, ф. Р-3285, оп. 1, спр. 383.

Поступило в редакцию 29 августа 2001 г.

Бородин С.В.

АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1918-1920). ИЗМЕНЕНИЯ В АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОГО И ВТОРОГО УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ЯНВАРЬ 1918- ИЮНЬ 1919 ГГ.)

Аграрный вопрос в Крыму до октября 1917 г. стоял весьма остро. Большая часть земель здесь относилась к разряду нетрудового пользования и находилась в руках помещиков, государства, церкви и удельного ведомства. Социальная дифференциация среди крестьянства была весьма значительной. Немалая часть крестьянских хозяйств относилась к разряду неимущих и малоимущих, многие арендовали землю. Социальные отношения в деревне осложнялись национальными.

После Февральской революции аграрный вопрос на полуострове обострился. Нередко выставлялись требования о передаче земель нетрудового пользования крестьянства. Страдавшие от малоземелья и безземелья крестьяне начали проявлять на них претензии. Не дожидаясь решения Учредительного собрания, крестьяне в некоторых населенных пунктах стали самовольно запахивать такие земли или снимать с них урожай. Имели место также захваты крестьянами земель, находившихся в аренде. Участились случаи захвата крестьянами лесных казенных участков, их самовольной вырубки. Местные коммунисты в соответствии с аграрной программой своей партии не одобряли такие действия, призывали крестьян не делить землю нетрудового пользования, а переходить на них “теперь к ведению крупных общих хозяйств”.

До недавнего времени считалось, что после большевистского октябрьского переворота 1917 г. на территории бывшей Российской империи были осуществлены прогрессивные аграрные преобразования. В отношении этого уже высказались справедливые сомнения как в СССР, так и за его пределами. На II съезде советов был принят декрет о земле, который оценивается историками далеко не однозначно. Тем не менее, нельзя отрицать того, что он оказал сильное влияние на ход и характер аграрных преобразований, развернувшихся в деревне, в том числе в крымской, в конце 1917- начале 1918 г.

Первые известия о нем стали поступать в Крым еще до того, как коммунисты распространили свою власть на полуострове. А на нем продолжали действовать органы власти Временного правительства. Естественно, что содержавшиеся в декрете о земле положения не могли оставить равнодушным крымское крестьянство, особенно его безземельные и малоземельные слои. В ряде городов и сел состоялись собрания, на которых были приняты резолюции, приветствовавшие

октябрьский переворот и декрет о земле. Стало наблюдаться стремление к его осуществлению на практике.

В середине января 1918 г. коммунистам, наконец, удалось захватить власть на полуострове. 19 марта 1918 г. здесь была провозглашена Республика Таврида. О тактических маневрах В.И. Ленина и его окружения, связанных с временным отступлением от своей аграрной программы и взятии ими по тактическим соображениям на свое временное вооружение эсеровского принципа уравнительного распределения среди крестьянства земель нетрудового пользования, в Крыму местные коммунисты знали мало или вообще ничего не знали. Поэтому сдержавшееся в декрете о земле положение о таком распределении было воспринято ими с недоверием. В связи с этим они хотели официального подтверждения этих положений из Петрограда.

Таврический губернский комиссар земледелия направил в НКЗ РСФСР телеграмму с предложением выслать в Симферополь, к отрывающемуся губернскому съезду советов, все декреты и распоряжения по земельному вопросу. 31 января 1918 г. НКЗ РСФСР выслал на имя Таврического губернского комиссара земледелия документы по аграрному законодательству советской власти[2]. Таким образом, к открытию созванного местными коммунистами чрезвычайного съезда советов Таврической губернии 30 января 1918 г. официальные акты по земельному вопросу из Петрограда в Симферополе не были получены. Тем не менее, заслушав доклад по земельному вопросу, он в принятой резолюции постановил “при разрешении земельного вопроса руководствоваться земельными законами и инструкциями /применительно к местным условиям/, изданным всероссийским съездом советов... и советом народных комиссаров”.

Съезд поручил местным советам немедленно приступить к образованию земельных комитетов /там, где их нет/, которые должны были взять на учет все юдовые земли, конфискованный живой и мертвый инвентарь. Однако съезд в соответствии со взглядами местных коммунистов не высказался за немедленную передачу крестьянству земель нетрудового пользования[3].

Более доброжелательное к себе отношение со стороны крымских коммунистов вызвал следующий советский аграрный закон - “Основной закон о социализации земли”, который был утвержден ВЦИК 19 февраля 1918 г. Особенно по душе им пришлась ст.35 закона, которая устанавливала, что РСФСР в целях перехода к социализму “оказывает всяческое содействие /культурная и материальная помощь/ общей обработке земли, давая преимущества трудовому коммунистическому, артельному и кооперативному хозяйствам перед единоличным[4]”

Вызвала одобрение у крымских коммунистов и поступившая из Петрограда для исполнения “Инструкция о порядке проведения в жизнь “основного закона о социализации земли”, которая предусматривала развитие колхозно-совхозного производства[5].

Итогом аграрных преобразований, осуществленных на основе двух первых советских аграрных законов, была ликвидация нетрудового землепользования и великий земельный передел, но не в Крыму. Где их осуществление в начале 1918 г.

АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1918-1920). ИЗМЕНЕНИЯ В АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОГО И ВТОРОГО УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ЯНВАРЬ 1918- ИЮНЬ 1919 ГГ.)

происходило в своеобразных условиях и не было доведено до конца по независящим от коммунистов причинам.

Декрет о земле возложил непосредственное руководство проведением аграрных преобразований на местах на земельные комитеты. Это же предусматривалось “основным законом о социализации земли”. Поэтому крымские коммунисты решили взять под свой контроль волостные, уездные и губернский земельные комитеты, а также создать их в тех местах, где их еще не было. Правовой основой для этого послужил декрет Таврического ЦИК от 21 февраля 1918 г. о порядке выборов в земельные комитеты. Нельзя сказать, что в первые месяцы 1918 г. местные органы вели активную работу по осуществлению на практике советских земельных законов. Они не торопились с передачей земель нетрудового пользования крестьянству, что вызвало у него недовольство.

Спешно переизбранные земельные комитеты в различных районах полуострова стали брать на учет нетрудовые земли, сосредоточенные в них средства производства, постройки. Во многих местах были приняты меры к недопущению захвата их крестьянами. Ревкомы и земельные комитеты назначили для этого в конфискованные имения своих комиссаров и частично вооружили в них рабочих[6]. Как отмечалось на Евпаторийском уездном съезде земельных комитетов случаев самовольного захвата земель и расхищения имущества в конфискованных владениях в уезде благодаря мерам, принятым земельными комитетами, Сакской, Кокейской, Коджабакской и Донузлавской волостей, не было[7].

Однако полностью поставить ход аграрных преобразований в крымской деревне под свой жесткий контроль местным коммунистам удавалось не везде. Вопреки их предписаниям было немало случаев захвата крестьянами конфискованных помещичьих имений и их земель. Это, в частности, отметил Феодосийский уездный съезд советов крестьянских депутатов, на котором специально обсуждался вопрос о “разграблении помещичьих экономий” в уезде[8]. Вопреки предписаниям из Симферополя некоторые местные советы и земельные комитеты приступили к распределению земель нетрудового пользования между крестьянами. Петровский волостной совет Феодосийского уезда начал передавать бедноте земли помещиков[9]. Съезд советов Симферопольского уезда в конце февраля 1918 г. поручил волостным земельным комитетам “распределить землю между нуждающимися[10].

7 марта 1918 г. съезд советов, ревкомов и земельных комитетов Таврической губернии предложил местным советским и земельным органам ускорить работы по взятию на учет земли и имущества национализированных помещичьих имений. В принятой съездом инструкции по земельному вопросу предусматривалось предоставление крестьянам земельных наделов, но лишь во временное пользование [11].

“Основной закон о социализации земли” предусматривал не только распределение земель нетрудового пользования среди крестьянства, но и передачу в ведение местных советов наиболее ценных нетрудовых хозяйств для организации на их базе совхозов. Эти положения закона активно осуществлялись крымскими коммунистами при проведении аграрных преобразований в первые месяцы 1918 г.

Во второй половине феврале были конфискованы, объявлены всенародной собственностью и превращены в совхозы поместья, принадлежавшие на Южном берегу царской семьи, знати и промышленникам. В результате этой акции здесь появилось свыше 80 совхозов[12]. Видимо, в тех условиях это была разумная мера, поскольку раздробление этих высококультурных и высокотоварных хозяйств, представлявших общегосударственную ценность, привело бы к их деградации.

Были также приняты меры к охране Крымского заповедника. Имущество из конфискованных имений использовалось местными советскими органами для удовлетворения собственных нужд, потребностей ранее работавших в них батраков, а также для снабжения Красной Армии и отправки в Советскую Россию. С 1 марта по 12 апреля 1918 г. из северных уездов Крыма в Советскую Россию было отгружено 4 200 вагонов с хлебом[13].

Крымскими советскими органами предпринимались административные меры, направленные на то, чтобы не допустить резкого упадка сельскохозяйственного производства. Всем служащим и рабочим, находившимся в конфискованных имениях, было предписано оставаться на своих рабочих местах. Крестьянским хозяйствам также было приказано весной 1918 г. своевременно произвести сельскохозяйственные работы.

В процессе проведения в жизнь советскими органами аграрных преобразований в первые месяцы 1918 г. в Крыму возникла новая форма землепользования, предусмотренная первыми советскими аграрными законами, - коллективная. Появление ее было вызвано как субъективными устремлениями организаторов коллективов /бывших батраков, арендаторов, безземельных и малоземельных крестьян/, которые вняли призывам коммунистов о переходе к социалистическому земледелию, так и энергичной организаторской деятельностью местных советских органов, которые создавали коллективы в некоторых конфискованных имениях. Руководствовались они при этом решениями съезда советов, ревкомов и земельных комитетов Таврической губернии, который обязал их заниматься этим[14]. П.И. и Л.П. Гарчевы неслучайно пишут о том, что крымские советские органы отдавали предпочтение не только совхозам, но и артелям и коммунам[15].

Осуществить аграрные преобразования на полуострове коммунистам в 1918 г. не удалось. В конце апреля власть здесь перешла к их противникам. В июне здесь начало действовать правительство, возглавляемое Сулькевичем. Были отменены все декреты и распоряжения советской власти, восстановленное действие старых законов. Была объявлена денационализация земли, восстановлена на нее частная собственность, а конфискованные при советской власти земли нетрудового пользования стали возвращаться прежним владельцам. Земли, полученные или захваченные крестьянами ранее, стали у них отбираться. Это вызывало не только недовольство, но и нередко противодействие селян. Новым властям приходилось иногда использовать вооруженную силу для возвращения помещиков в их имения.

Не было у крестьян и желания возвращать помещикам живой и мертвый инвентарь, расставаться с урожаем с отираемых у них земель. Жители д. Гудановка и Чульгин Джанкойского уезда вопреки противодействию помещика весь засеянный ими на его землях хлеб убрали и развезли по домам[16].

АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1918-1920). ИЗМЕНЕНИЯ В АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОГО И ВТОРОГО УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ЯНВАРЬ 1918 - ИЮНЬ 1919 ГГ.)

В ноябре 1918 г. в Крыму произошла очередная смена власти. Было создано краевое правительство во главе с С. Крымом, которые продолжало линию на восстановление аграрных отношений, существовавших до октября 1917 г. По-прежнему остро стоял аграрный вопрос. “Очень много здесь безземельных и малоземельных крестьян, - говорил в январе 1919 г. на учредительном собрании крымского крестьянского союза В.Д. Жиров, - которым нет возможности даже пользоваться арендой земли”. Краевой совет министров, обсудив вопрос об аграрной реформе на полуострове, пришел к выводу, что затрагивать этот вопрос преждевременно, так как он может быть решен только в общероссийском масштабе[17].

В апреле 1919 г. власть на полуострове снова переменилась. Большевикам удалось завоевать большую его часть. 30 апреля 1919 г. в Симферополе состоялся митинг, на котором выступили Л.Б. Каменев и К.Е. Ворошилов. 1 мая 1919 г. было провозглашено создание Крымской советской социалистической республики. Помещики вновь почувствовали себя неуютно. Местное крестьянство, особенно его неимущая и малоимущая часть, вновь стало предъявлять претензии на земли нетрудового пользования. Съезд крестьян Симферопольского уезда 29 апреля 1919 г. высказался за немедленную национализацию земли и выселения помещиков из их имений. 4 мая 1919 г. в Андреевской волости феодосийского уезда состоялось собрание крестьян, которое приняло решение добиваться передачи крестьянам земель нетрудового пользования. В тоже время на этом съезде проявилась сильная оппозиция земельной программе коммунистов, направленной на лишение права крестьян на свободный выбор форм землепользования[18].

Проведение аграрных преобразований после второго установления советской власти осуществлялось на основе нового советского аграрного закона - “Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию”, появившегося в феврале 1919 г. В отличие от первых советских аграрных законов оно определяло целую систему государственных организационных и материально-технических мер, направленных на расширение колхозно-совхозного производства.

Крымревком принял решение: при осуществлении аграрных преобразований на полуострове применять российские аграрные законы, а иногда вносить поправки из “украинских декретов” /УССР/[19].

Основные положения третьего советского аграрного закона получили отражение в декларации временного рабоче-крестьянского правительства Крымской Республики от 6 мая 1919 г. С одной стороны, в ней говорилось, что правительство “приступает к конфискации помещичьих, кулаческих и монастырских / вакуфных/ земель для передачи их в распоряжение малоземельных и безземельных крестьян”, а с другой стороны, подчеркивалось, что будут распределены только те из них, на которых не будут созданы совхозы. “Крупные земледельческие хозяйства, - говорилось в декларации, - объявляются достоянием всех трудящихся и остаются в ведении народного комисариата земледелия”. В декларации также подчеркивалось, что правительство “будет способствовать распространению коллективной

обработки земли, приходя на помощь и материальными средствами, техническими силами, сельскохозяйственными орудиями и прочим[20].

Несмотря на объявленную передачу части земель нетрудового пользования крестьянству, коммунистами не было предпринято ни одного практического шага по ее осуществлению. Зато активно брались на учет помещичьи имения. Принимались меры к тому, чтобы сохранить находившиеся в них средства производства, использовать их для организации прокатных пунктов.

В источниках не зафиксированы факты организации во время второго установления советской власти коллективных хозяйств. Хотя проходившие под руководством коммунистов съезды и собрания иногда призывали крестьян переходить к коллективному земледелию: за это высказался съезд крестьян в Симферополе и съезд молодежи Бахчисарайской волости Симферопольского уезда[21].

Сильнейшее недовольство крестьян вызывала энергично проводившаяся советской властью в отношении их экспроприация в виде продразверстки. В одном только Евпаторийском уезде у крестьян по ней было изъято 224 754 пуда продовольствия[22].

Крымские крестьяне так и не дождались от коммунистов предоставления им в пользование хотя бы части земель нетрудового пользования, что вызывало их недовольство. В июне 1919 г. коммунисты были вынуждены оставить полуостров.

Аграрные преобразования в январе 1918 - в июне 1919 г. не отличались стабильностью и зависели от характера власти, которая неоднократно менялась на полуострове. При переходе власти к противникам коммунистов на полуострове восстанавливались дореволюционные земельные порядки.

Используемая литература:

1. ЦДА АРК ф.р-1694, оп. I, спр. 46 (О мерах, принимаемых для устранения недоразумений по землеустройству и сельско-хозяйственным вопросам. О забастовке крестьян - 27 апреля 1917 - 8 ноября 1917 Л. 185; 77. Л. 60)
2. Російський державний архів економіки /далі РДАЕ/ Ф. 478, оп. 6, скр, 304/ Проведение земельных преобразований. Информационные материалы. - март 1918 - октябрь 1920 гг. І.2 - 15/
3. Борьба за советскую власть в Крыму. - Документы и материалы. - т. I. - С.; Крымиздат, 1957. - с. 197.
4. Съезды советов Союза ССР, союзных и автономных республик. - Сборник документов. 1917-1936.-Т. I. - М.; Госполитиздат, 1959. - с.42.
5. РДАЕ. Ф 478, оп. 6, спр. 9 (Заседание коллегии НКЗ РСФСР и материалы к ним. - 11 февраля 1918 г. - 26 декабря 1918 - л.45-46).
6. РДАЕ. Ф. 478, оп 6, спр. 303 / Бюро коммун НКЗ РСФСР. Создание сельскохозяйственных артелей и коммун - 12 декабря 1917-18 ноября 1918 г. - Л.2/.
7. Там же л.1.
8. ЦДА АРК. Ф - Р-2155, оп. 1 , / Инструкции губернского комисариата, предложения совета крестьянских депутатов Феодосийского округа об организации артелей для совместной обработки земли. Протоколы заседания съезда советов, земельных и военно-революционных политиков Таврической губернии. 10 марта 1918 - Подлинные протоколы и копии общего собрания Феодосийского совета крестьянских депутатов. - 29 января 1918 - 25 марта 1918 г. Л. 36.

Поступило в редакцию 30 августа 2001 г.

**АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ
(1918-1920). ИЗМЕНЕНИЯ В АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОГО И
ВТОРОГО УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ЯНВАРЬ 1918- ИЮНЬ 1919 ГГ.)**

9. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. - часть II. - Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны /1917-1920 гг/. - С.: Крымиздат, 1957, II.С.70/.
10. Там же с. 70.
11. ЦДА АРК. - Ф. 150, оп 1, спр. 118 / Рукопись очерки И. Прохорова "Крым в эпоху революций и гражданской войны". - 31.1 1928 - 11.IV,1935. А. 10/.
12. Там же С. 35.
13. Гарчев П.И. , Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавріда. - К.; Вид-во пол. л-ри Української РСР. - 1990. С. 73.
14. РДАЕ. - Ф. 478, оп. 6, спр. 303 / Бюро коммун НКЗ РСФСР. Создание сельскохозяйственных артелей и коммун. - 12 декабря 1917 - 18 ноября 1918 г. Л. 2/.
15. Гарчев П.И. Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавріда - К.; Вид-во пол. л-ри Української РСР. - 1990 с. 65-66.
16. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. - Часть II - Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны (1917-1920 гг). - С.: Крымиздат, 1957. с. 110.
17. Крымский вестник. - 1919. - 17 января; 18 февраля.
18. Державний архів Російської Федерації. - Ф. Р.-130, оп. 3, спр. 556 / Переписка с Наркомземом РСФСР, - 11 октября 1920 - 27 декабря 1922 г, Л. 32/.
19. там же Л. 32.
20. Борьба за советскую власть в Крыму. - документы и материалы. - т.1. - С.: Крымиздат, 1961. С. 145-146.
21. Волков В. За власть советов. - С.: Крымиздат, 1963. С 113.
22. Там же с. 114.

АННОТАЦИИ

Бородин С.В. Аграрные преобразования в Крыму в годы гражданской войны (1918-1920). Изменения в аграрных отношениях во время первого и второго установления Советской власти (январь 1918- июнь 1919 гг.)

Аграрные преобразования в январе 1918 - в июне 1919 г. не отмечались стабильностью и зависели от характера власти, которая неоднократно менялась на полуострове.

Ключевые слова: аграрные преобразования, земли нетрудового пользования, лесные казенные участки, Советская власть

Буров Г.М. Пермский стиль раннесредневековых бронзовых пластик: особенности и происхождение

Автором выделено в приуралье бронзовое культовое литье особого пермского стиля, затронут также вопрос о его формировании.

Ключевые слова: культовое литье, пермский стиль, пластики, шаманские изображения.

Змерзлый Б.В. Изъятие церковных ценностей в Крыму в 1922 году.

В статье автор с помощью введения в научный оборот новых материалов и использования уже опубликованных данных, рассматривает проблему изъятия церковных ценностей в Крыму в 1921г. Для наиболее полного раскрытия поставленной цели, рассматриваются проблемы возникновения голода 1921 года и общей политики РКП(б) по отношению к православию в это время.

Ключевые слова: изъятие, ценности, православие, государственная политика, Русская Православная Церковь

Марциновский П.Н Основные черты украинского экспорта в 1885-1914 гг.

В статье раскрыты основные черты украинского экспорта в конце девятнадцатого – начале двадцатого века в условиях единого общероссийского рынка. Охарактеризованы общие тенденции во внешнеэкономической деятельности Украины.

Ключевые слова: экспорт, торговля, зерно, Украина

Масаев М. В. Документы государственного архива одесской области как источник по истории военной службы крымских татар в вооруженных силах Российской империи.

В статье впервые исследуется важный аспект источников базы исследования истории военной службы крымских татар в русской императорской армии на основе материалов Государственного архива Одесской области. На основе анализа приводимых архивных материалов делаются выводы относительно малоисследованных вопросов военной службы крымских татар.

Непомнящий А. А. Начальные страницы истории крымской библиографии.

На основе корпуса новых источников раскрыт начальный этап развития библиографических исследований в Крыму в XIX веке.

Ключевые слова: Геннадий, Крым, библиография, Вакуловский

Паславский Т. Б. Новейшее библиографическое исследование в области истории и этнографии Крыма А. А. Непомнящего – важный этап развития исторического краеведения и библиографоведения.

В статье характеризуется научно-справочное издание, посвященное изучению истории и этнографии народов Крыма А. А. Непомнящего «История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века)».

Ключевые слова: Непомнящий А. А. Крым, библиография, история, краеведение, этнография, периодическая печать, путеводители.

Петровский В. В. Кримська проблема в українсько-російських відеосинах з точки зору Заходу.

В данной статье на основе западных источников дается анализ ряда проблем так называемого "крымского вопроса" в украинско-российских отношениях: проблема статуса Крыма, судьбы Севастополя и принадлежности Черноморского флота. Подняты и дискусируются вопросы, связанные с историей возникновения поставленных проблем, методы их решения украинской и российской сторонами.

Прохорчик М. В. Национальная политика государственной власти в Крыму в сфере народного образования (1921 - 1929 гг.).

В статье автор, путем введения в научный оборот новых материалов, рассматривает проблему национальной политики Советских органов власти в сфере народного просвещения в Крыму в 1921 - 1929 гг. Для наиболее полного раскрытия сформулированных задач рассматриваются вопросы практической деятельности органов просвещения по образованию школ национальных меньшинств, в частности, украинских школ.

Ключевые слова: коренизация, национальные меньшинства, этнический, интеллигенция, образование.

Романько О. В. Основные этапы и принципы использования коллаборационистов в немецкой оккупационной политике на территории СССР (1941-1944).

В статье излагаются основные принципы использования коллаборационистов в немецкой оккупационной политике на территории СССР в 1941-1944 гг.

Ключевые слова: коллаборационизм, оккупационная политика, Германия.

Урсу Д.П. Методологические принципы украиноведения.

В статье автор путем логического анализа доказывает, что методологическими основами украиноведения являются принципы объективности, историзма, гуманизма, плюрализма. Автор предлагает перечисленные выше принципы признать единственными методологическими категориями при изучении всех общественных и гуманитарных наук.

Ключевые слова: украиноведение, методология, принципы научного познания.

Целевов С. С Влияние Белой книги 1939 года по Палестине на ситуацию в стране.

В статье излагается история появления так называемой «Белой книги» 1939 г. правительства Великобритании, посвященной проблеме Палестины и ее влиянию на обстановку в этом регионе.

Ключевые слова: «Белая книга», Палестина, ближневосточная проблема

АНОТАЦІЇ

Бородін С.В. Аграрні перетворення в Криму в роки громадянської війни (1918-1920). Зміни в аграрних відносинах під час першого і другого встановлення Радянської влади (січень 1918-червень 1919 рр.)

Аграрні перетворення в січні 1918 - червні 1919 р. після встановлення Радянської влади відмінно відрізнялися стабільністю та залежали від характеру влади, яка неодноразово мінялася на півострові.

Ключові слова: аграрні перетворення, землі нетрудового користування, лісові казені дільниці, Радянська влада

Буров Г.М. Пермський стиль ранньосередньовічних бронзових пластик: особливості і походження.

Автором виділено у Приураллі бронзове культове літво особливого пермського стилю. Порушено також питання про його формування.

Ключові слова: культове літво, пермський стиль, пластика, шаманське зображення.

Ганкевич В. Ю. Структура національно-конфесійної освіти етнічних груп Таврійської губернії (межа XIX – ХХ ст.).

У роботі розглядається структура етнічної та релігійної освіти у Таврійській губернії: східних слов'ян (українці, росіяни, білоруси), болгар, чехів, роляків, греків, кримських татар, німців, євреїв, караїмів та інших. Ставляться питання про кількість, типи та підпорядкованість освітніх структур. У статті використані статистичні дані.

Змерзлий Б. В. Вилучення церковних цінностей у Криму в 1922 році.

В статті автор, за допомогою введення в науковий обіг нових матеріалів та використовуючи раніше опубліковані дані, розглядає проблему вилучення церковних цінностей у Криму в 1921 році. Для найбільш повного розкриття поставлених цілей, розглядаються проблеми виникнення голоду 1921 року та загальної політики РКП(б) що до православ'я у цей час.

Ключові слова: вилучення, цінності, православ'я, державна політика, РРЦ.

Марциновський І.М. Загальні тенденції українського експорту в 1885-1914рр.

Стаття розкриває загальні тенденції українського експорту наприкінці дев'ятнадцятого – початку двадцятого століття в умовах сформованого загальноросійського ринку. Охарактеризовано також загальні тенденції в зовнішньоекономічній діяльності України.

Ключові слова: експорт, торгівля, зерно, Україна.

Міхненко О. М.

У даній статті автор на підставі значної кількості джерельних матеріалів та архівних документів розкриває суть явищ, що відбувалися в період голодомору 1933 року в Україні і, зокрема, в Донецькому регіоні. Показано жорстокість влади чинників у здійсненні суцільної колективізації та вилучення продовольства на селі, а також страхітливі наслідки такої політики.

Непомнящий А. А. Початкові сторінки історії кримської бібліографії.

На основі корпусу нових джерел розкрито процес розвитку бібліографічних досліджень в Криму в ХІХ ст.

Ключові слова: Геннадій, Крим, бібліографія, Вакуловський.

Паславський Т. Б. Новітнє бібліографічне дослідження в області історії і етнографії Криму

А. А. Непомнящего – важливий етап розвитку історичного краєзнавства і бібліографознавства.

У досліженні характеризується науково-довідкове видання, присвячене вивченню історії та етнографії народів Криму А. А. Непомнящого «История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века)».

Ключові слова: Непомнящий: А. А., Крим, бібліографія, історія, краєзнавство, етнографія, періодичний друк, путівники.

Прохорчик М. В. Національна політика органів державної влади Криму у сфері народної освіти /1921-1929 р.р./

В статті автор, шляхом введення в науковий обіг нових матеріалів, розглядає проблему національної політики радянських органів влади у сфері народної освіти Криму у 1921-1929 р.р.. Для найбільш повного розкриття сформульованих завдань розглядаються питання юридичної основи політики коренізації, практичної діяльності органів освіти по створенню шкіл національних меншиностей, зокрема, українських шкіл.

Ключові слова: коренізація, національні меншиності, етнічний, інтелігенція, освіта.

Романсько О.В. Основні етапи і принципи використання колабораціоністів в німецькій окупаційній політиці на території СРСР (1941-1944).

У статті викладаються основні принципи використання колабораціоністів в німецькій окупаційній політиці на території СРСР в 1941-1944 роках.

Урсу Д. П. Методологічні принципи українознавства.

В статті автор шляхом логічного аналізу доводить, що методологічні засади українознавства склашають принципи об'єктивності, історизму, гуманізму, плюралізму. Автор пропонує перелічені вище принципи визнати єдиними методологічними категоріями при вивченні всіх суспільствознавчих і гуманітарних наук.

Ключові слова: українознавство, методологія, принципи наукового пізнання.

Щевелев С.С. Вплив Білії книги 1939 р. по Палестине на сітизацію в країні.

У статті викладається історія появи Білої книги 1939 р. Уряду Великобританії, присвячений проблемі Палестини і її вплив на стан у цьому регіоні.

SUMMARY

Borodin S.V. Agrarian transformations in Crimea during the civil war of 1918-1920 yy. Changes in agrarian relations in the time of first and second establishment of Soviet power (january 1918- june 1919 yy.)

Agrarian transformations from january 1918 till june 1919 y. did not show any stability and depended on power nature, which repeatedly changed on the peninsula.

Key words: agrarian transformations, lands of unlaboured use, woody territories, Soviet power

Burov G.M. The Permian style of early medieval bronze plaques: features and origin.

Bronze cult castings of a special style in the region to the west of the Urals were marked out by the author. Also the question of the origin of this style was raised.

Key words: cult castings, Permian style, plaque, shaman representation.

Gankevich V. Yu. The structure of the national-confessional formation of the ethnic groups of Taurida gubernia (the boundary of XIX – XX centuries).

The work is devoted to the structure of ethnic and religion education of Taurida gubernia nationalities: eastern Slaves (Ukrainians, Russians, Belorussians), Bulgarians, Czechs, Poles, Greeks, Crimean Tatars, Germans, Jews, Caraites and some others. The questions of numbers, types and subordination of the educational institutions were examined. The level of education and number of ethnic groups of the region was analysed. The statistical data are used in the article.

Key words: ethnoconfessional education, Ukrainians, Russians, Belorussians, Bulgarians, Czechs, Poles, Greeks, Crimean Tatars, Germans, Jews, Caraites.

Martsinovsky, P.N. The basic features of the Ukrainian export in 1885-1914.

The article uncovered the basic features of the Ukrainian export at the end of nineteenth – beginning of twentieth century in the unified all-Russian market. The general tendencies in foreign trade activities of Ukraine are described.

Keywords: export, trade, grain, Ukraine

Musaev M. V

In present article the important source data base aspect on the history research the Crimean tartars military service in the army of Russian Empire is being investigated by means of the State archive materials of Odessa region. On the basis of the issued archives materials analysis conclusion are being made about investigated questions on military service of the Crimean tartars.

Minenko A. M.

In this article the author on basis of huge quantity of sources and archive documents enlightens the pulp of the events which took place in the Donetsk region during 1933 famine. The cruelty of power representatives in implementation of total collectivization, taking out the crops and also the horrible consequences of such a policy is shown.

Nepomnyashchy A. A.

In the study the activities on the organization of the bibliographers in Crimea are revealed on the base of the vast frame of the sources unknown before.

Key words: Gennady, Crimea, bibliography, Vakylovskij

Paslavsky T. B. The contemporary study of Nepomnyashchy A. A. is a considerable contribution into regional study and bibliography science.

The book is the first complex study of the history of formation of the bibliographic heritage of historical and ethnographic studies of Crimea. Scientific and bibliographic representation of the history and ethnography study of Crimea at the end of XVIII – beginning of the XX centuries is produced, the classification and analysis of the gender and aspectual structure of the bibliographic material are conducted on the basis of the

extensive framework of bibliographic sources and archival information, which for the first time is introduced into the scientific use. The basic Crimean studies scientific centres of the Russian empire are detailed and the personal list of scientists and amateurs of local lore, history and economy study who supplemented historical and ethnographic bibliography of Crimean studies is defined with the help of the prosopographic method. The scientific heritage of these people is analysed. The basic regulations, stages and directions of historical and ethnographic study of Crimea in the context of historical science development as well as the principles of its bibliographical representation, the degree of adequacy and accuracy in bibliographic informing are investigated.

Key words: Nepomnyashchy A. A. Crimea, bibliography, history, study of local lore, periodical press, guidebook.

Petrovsky V. V. Crimean Problem in Ukrainian-Russian Relations from Western Point of View.

On the basis of Western sources an analysis is given of some aspects of so called "Crimean Problem" in Ukrainian-Russian Relations: status of Crimea, fate of Sevastopol and belonging of Black Sea Fleet. Some aspects are raised and discussed connected to history of emergence of these problems, to methods of their solution by Ukrainian and Russian parties.

Prokhorchik M. V. National politics of State power in the Crimea in the sphere of peoples education (1921-1929).

In the article the author researches the problems of national politics of Soviet authorities in the sphere of national education in the Crimea in 1921-1929. She brings it about with a help of putting into the scientific sphere new information. In order to investigate these problems more properly it's necessary to research practical activities of educational boarders of national minorities, such as Ukrainian school.

Key words: korenizasia, national minority, ethnic, intelligentsia, education.

Romanko O. V. The basic stages and principles of use collaborators in German occupation policy in territory USSR (1941-1944).

In clause the basic principles of use collaborators in German occupation policy in territory USSR in 1941-1944 are stated.

Schevelev S. S. Influence of the White book of 1939 on Palestine on a situation in the country.

In clause the history of occurrence of the White book 1939 of government of Great Britain devoted problem of Palestine and its influence on conditions in this region is stated.

Ursu D. P. Methodological Principles of Ukrainian Studies.

In this article the author by the way of logic analyses provides that methodological basis of the Ukrainian studies are composed by the objectivity, historism, humanism, pluralism. Author offers to acknowledge these principles to be the only methodological categories attached to study of all social and humanitarian sciences.

Keywords: Ukrainian studies, methodology, principles of scientific cognition.

Zmerzhu B. V. Withdrawing values in Crimea in 1922.

In the article the author researches the problem of the church is values withdrawing in Crimea in 1921. He brings it about with a help of putting into the scientific sphere already published information. In order to reveal the aim – the sources for famine rise in 1921 and general politics of RKP(b) concerning the orthodoxy at that time.

Key words: withdrawing, values, orthodoxy, state politik, the Russian orthodox church.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Буров Григорий Михайлович, доктор исторических наук, профессор. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра истории древнего мира и средних веков, e-mail: burov@poluostrov.net

Бородин С.В., кандидат исторических наук, доцент. Украина. Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4. Исторический факультет, кафедра украиноведения.

Ганкевич В. Ю., доктор исторических наук, доцент. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра истории Украины и вспомогательных исторических дисциплин.

Змерзлий Б. В., ассистент. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра украиноведения.

Ішин Андрій В'ячеславович, аспірант кафедри історії України і допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, м. Сімферополь.

Марциновский П. Н., кандидат исторических наук, доцент. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра истории Украины и вспомогательных исторических дисциплин. E-mail: martsinovsky@ccsu.crimea.ua

Масаев М. В., аспирант. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра истории Украины и вспомогательных исторических дисциплин. E-mail: massayev@tnu.crimea.ua

Михненко А. М.

Чепомнящий А. А., кандидат исторических наук, доцент. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра истории Украины и вспомогательных исторических дисциплин.

Паславский Т. Б., заместитель директора Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника.

Петровский В. В., кандидат исторических наук, докторант. Украина, 61002, г. Харьков, ул. Фрунзе, 11, кв. 36. Харьковский гуманитарный институт "Народная украинская Академия".

Прохорчик М. В., кандидат исторических наук. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра украиноведения.

Романько О. В., аспирант. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра новой и новейшей истории. E-mail: romanko@ecc.crimea.ua

Урсу Д. П., доктор исторических наук, профессор. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра новой и новейшей истории.

Щевелев С. С., кандидат исторических наук, доцент. Украина, Автономная Республика Крым, 95007, Симферополь, Ялтинская 4, Исторический факультет, кафедра новой и новейшей истории.

СОДЕРЖАНИЕ

Гапкевич В. Ю.

- СТРУКТУРА НАЦИОНАЛЬНО-КОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ (РУБЕЖ XIX – XX ВВ.) 3

Змерзлий Б. В.

- ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У КРИМУ В 1922 РОЦІ 9

Марциновский І. Н.

- ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ УКРАИНСКОГО ЭКСПОРТА В 1885-1914 ГГ. 16

Масаев М. В.

- ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ КАК
ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ КРЫМСКИХ ТАТАР В
ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 24

Михненко А. М.

- ГОЛОД 1933 Р. В ДОНЕЦЬКОМУ РЕГІОНІ 28

Непомнящий А. А.

- НАЧАЛЬНЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ КРЫМСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ 37

Петровський В. В.

- КРИМСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ
З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАХОДУ 44

Прохорчик М. В.

- НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КРИМУ
У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ /1921-1929 Р.Р./ 51

Романюк О. В.

- ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
КОЛЛАБОРАЦИОНИСТОВ В НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ
НА ТЕРРИТОРИИ СССР (1941 – 1944) 58

Хрущук Ч.

- МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНОЗНАВСТВА 68

Цвєтлов С. С.

- ВЛИЯНИЕ БЕЛОЙ КНИГИ 1939 ГОДА ПО ПАЛЕСТИНЕ
НА СИТУАЦИЮ В СТРАНЕ 74

Буров Г. М.

- ПЕРМСКИЙ СТИЛЬ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ БРОНЗОВЫХ ПЛАКЕТОК:
ОСОБЕННОСТИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ 80

Паславский Т. Б.

- НОВЕЙШЕЕ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В ОБЛАСТИ
ИСТОРИИ И ЭТНОГРАФИИ КРЫМА А. А. НЕПОМНЯЩЕГО –
ВАЖНЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ
И БИБЛИОГРАФОВЕДЕНИЯ 91

Ішин А. В.

- ЧАСТИНИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ЧОП) КРИМУ:
ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ 95

АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1918-1920). ИЗМЕНЕНИЯ В АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОГО И ВТОРОГО УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ЯНВАРЬ 1918- ИЮНЬ 1919 ГГ.)	99
АННОТАЦИИ	106
АННОТАЦІЇ	108
SUMMARY	110
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	112